

4. Szépirodalmi szövegek elemzései

Szükséges, de szinte reménytelen, s így már-már büntudattal terhelt feladat a műelemzés. Nem véletlen, hogy súlyának cipelésére két tudomány is vállalkozott: az irodalomkutatás és a nyelvészet. Ezek néha egészen közel dolgoznak egymáshoz, máskor egymástól távolabb. TÖRÖK GÁBOR nyelvész létére a hatvanas évek vége felé nem véletlenül ítélte fontosnak a filológia egységét, *osztatlanságát* (*A lira: logika*, 1968. 10). Akkortájt elkezdett versszöveg-elemzéseit nem is alapozhatta volna másra, mint a József Attila-kutatás figyelembe veendő – néhol vitatható – megállapításaira; s éppúgy magától értetődő volt, hogy az ő elemzéseiben megnyilvánuló nyelvészeti elfogultság az irodalomkutatóknak, köztük SZIGETI LAJOS SÁNDORNak adott lehetőséget elgondolkoztató elvenetésekre (*József Attila-versek elemzése*, 1980.).

A két testvértudomány a hetvenes évektől a szöveg elméleti vizsgálata kapcsán került egymáshoz ismét közel. Földrajzilag is, hiszen Szegeden – s a szegediség több volt pusztán véletlenül: az egyetemen egy időben működött és hatott DEME LÁSZLÓ és KANYÓ ZOLTÁN – a *Studia Poetica* az irodalomelméleti, a *Szemiotikai szövegtan* a jobbára nyelvészeti érdeklődésű kutatókat gyűjtötte maga köré.

A vizsgálatainkban fellelhető közös mozzanatok következhetnek magából a kutatás általános tárgyából, a szövegből. Következhetnek – előre eltervezetten is – ugyanannak a műalkotásnak többirányú, de együttes megközelítéséből, mint pl. Saint-Exupéry: *A kis herceg* című alkotásának irodalomtudományi, pszichológiai, nyelvészeti stb. vizsgálataiból (*Szemiotikai szövegtan 10.*, 1997. és *11.*, 1998.).

Szintén nem véletlen, hogy egyes irodalmi és nyelvészeti elemzések azonos vagy egymáshoz közeli gondolkodásmódja, feltáró eljárásai közös forrásból, a logika valamely részterületéről eredtek. E kérdéskörrel, a logika és a nyelvészet találkozási pontjairól ad mérlegelő áttekintést JEAN COHEN Alakzatelmélet c. tanulmánya (*Az irodalom elméletei I.* 171–214. Szerk. THOMKA BEÁTA. Jelenkor–JPTE, Pécs, 1996.). CSÚRI KÁROLY a 'lehetséges világok' logikai elméletéből merített (*Lehetséges világok*, 1987.), e nélkül nem volna lehetséges a szövegelemzőknek oly fontos 'szövegvilág' és 'való világ' fogalmi igényű megkülönböztetése és részleges azonosítása.

Egy lényeges ponton a logikával találkozik, illetőleg különül el a jelen kötetben közölt elemzések gondolkodásmódja is a logikától. Ez a lényeges pont – miként KIEFER FERENC 1983-as könyve óta (*Az előfeltevések elmélete*) a műelemzési gyakorlatban itthon is közismert – az 'előfeltevés'. Az előfeltevés az implicit, azaz a kimondatlan jelentésrészleteknek egy fajtája. Ez az implikátumfajta is – mint minden implikátum – az olvasóban keletkezik, de nem tetszőlegesen; egy explicit, vagyis nyelvi eszközökkel kifejeződő szerkezet hívja elő. Így a birtokos jelzős szerkezet implikálja a létezés állítását is: például a *kis herceg kialudt vulkánja* azt, hogy a kis hercegnek *volt/van* egy kialudt vulkánja.

A feltételes mondatoknak is van előfeltevésük. Legkézenfekvőbb ez a múlt idejű feltételes mondatokban. A *Hogyha már nem égett volna* tagmondatnak az előfeltevése az 'égett' jelentésrész a közismert Petőfi-versben: „Rágyújtottam a pipára ... / Azaz rágyújtottam volna, / Hogyha már nem égett volna.” A feltételes mondat 'égett' előfeltevéséből pedig az a pragmatikai következtetés folyik, hogy 'nem gyújtottam rá'.

Kétségtelen, hogy az előfeltevésként implikált jelentésrészletnek, a kialudt vulkán 'létezésének' vagy a '*nem gyújtottam rá*'-féle következtetésnek a 'hírértéke' alig több a nullánál, kutatómódszertani jelentősége azonban igen nagy. Azt jelenti, hogy vannak/lehetnek egy szövegmű értelemegészében olyan részletek, amelyek nyelvi eszközökkel közvetlenül nem nyerneek ugyan kifejezést, de közvetve, vagyis nyelvileg kifejeződő értelemrészletek (mint a birtokos jelzős szerkezet vagy mint a múlt idejű feltételes mondat) által mégis léteznek, s nem csupán létük, hanem mívoltuk is egyértelmű.

Ennek a – logikából származó – felismerésnek a kiaknázása már egy új tudományterületre, a pragmatikára vár. Itt a szűk és szigorú logikai előfeltevéseknél sokkal szélesebb körű tájékozódást enged/kíván meg az implikáció 'konvencionális' fajtája, amelyben a megnyilatkozásban használt szavak konvencionális jelentése határozza meg, hogy a megnyilatkozásban mi implikálódik (H. P. GRICE: *Logic and Conversation*, in: COLE, P. – MORGAN L. J. (eds): *Syntax and Semantics. Speech Acts*. Academic Press N. Y., 1975. 44).

Egy olyasféle Petőfi-megnyilatkozásban is, mint „... *a vízbe löktek, különben majd megmutattam volna nekik.*”, benne van a feltételes múlttal járó előfeltevés: '*nem mutattam meg nekik*'. Ennek az előfeltevésnek a sorrendi helye azonban már megkívánja, hogy igazoljuk összefüggését *a vízbe löktek* mondattal és a *különben* megnyilatkozásrészlet. Ábrázolni kell tudnunk tehát az értelemegészét, ennek részeként a *különben* lexéma '*ha nem löktek volna vízbe*'-jelentését, valamint ennek előfeltevéseként *a vízbe löktek* részletet. (Más kérdés, hogy a *különben* lexemával képviselt implicit feltételes mondat előfeltevése itt nem előfeltevés, hanem explicit megnyilatkozás, ami egy pragmatikai következtetés előre vetett implikátuma.)

Mindezt kettős megfontolásból tartottam fontosnak előrebocsátani. Egyrészt annak a reménynek a kifejezéséül, hogy az elemzett művek jelentésének implicit tartományában egy lépéssel talán tovább tudunk jutni. Másrészt – akár sikerül ez a lépés, akár nem – az olvasó elnéző jóindulatát kérni az ágrajzos ábrázolás helypazarló és fárasztóan túlrészletező mivolta miatt.

Nem volna egyszerűbb inkább elhagyni a túlrészletező ábrákat? – kérdezheti bármely jó szándékú olvasó. Ha csupán a 'szöveg' értelmezéséről lenne szó, akkor meg lehetne fogadni a kérdésben rejtlő tanácsot. A 'szövegértelem' tagolása azonban annak a 'világdarabnak' (helyzetnek, változásnak, jellemnek stb.) a tagolása is egyúttal, ami – az olvasó feltevése szerint – az adott szövegben kifejezésre jut. A műelemzésnek az értelme végül is tehát ugyanott található, ahol – PETŐFI S. JÁNOS életműve igazolja ezt – a mű értelme van. Mindkettő a világot tagolja, mindkettő a világnak ad valamiféle strukturáló értelmet. A művész közvetlenül, vagyis az alkotásával; a műelemző közvetve, az alkotás értelmezése által.

4.1. A környezetstruktúra implicit elemei

Arany János: Magányban

Leggyakoribb szerepében maga a *de* kötőszó egy ki sem mondott elvárás törlésére készíti a partnert; van azonban olyan – ritkább – előfordulása is, amelyben az elvárástörli szerepet csak a teljesebb struktúra tudja érvényesíteni. Arany János filozofikus költemé-

nyének alábbi három sorára HUBAY MIKLÓS elemzése hívja fel figyelmünket. (HUBAY 1996. 105)

„Sors! Óraműved oly irtóztató:
Hallom kerekid, amint egybevágna:
De nincs azokhoz számlap, mutató.”

(Arany János: Magányban)

Ha értelmezésünkben a *De* kötőszónak a közismert elvárástörő szerepet adnánk, akkor az explicit utótag implicit előtagját – mint a két konklúzió közvetlen ellentétét – kb. így képzelhetnénk el:

(Aq*) 'Elvárható lenne, hogy a kerekéhez ennek az órának a lapján is kapcsolódjék számlap és mutató',

De

(Bq) tény, hogy „nincs azokhoz számlap, mutató”.

Ez az értelmezés ha technikailag helytáll is önmagáért, arra azonban, hogy a *sors óraműve* mitől „irtóztató”, nemigen ad érdemi választ.

Idézett elemzése címében HUBAY MIKLÓS az „irányíthatatlanság”, „értelmezhetetlenség” szavakkal jellemzi a három sor lényegét. Ezek indoklásához több tényezőt kell figyelembe vennünk.

Mivel a *De* explicit utótagjának – kis premissza szerepű – kijelentése közvetlenül nem áll ellentétben az ugyancsak explicit előtaggal, az alábbi ábra ellentét-viszonyát sem fogadhatjuk el:

(Ap) Tény, hogy „Hallom kerekid, amint egybevágna:”

De

(Bp) tény, hogy „nincs azokhoz számlap, mutató”.

Valami elfogadhatóbb értelmezéshez akkor jutunk, ha a *De* kötőszó közvetlenül a két implicit konklúzió elvárástörő viszonyát modellálja, ahol a két implicit konklúzió – természetesen – a két explicit kis premissza konklúziója:

(Ap) Tény, hogy
„Hallom kerekid,
amint egybevágna:”

[tehát]

(Aq*) Látnom kellene /
Elvárnám, hogy lássam
a számlapot, mutatót is,

De

(Bp) tény, hogy
„nincs azokhoz
számlap, mutató”.

[ugyanis/tehát]

(Bq*) tény, hogy
nem látom
a számlapot, mutatót.

Miért „irtóztató” a *sors óraműve*?

'Hallom (bizonyos tüneteiből tapasztalom) a „sors” működését, ezért érteni is szeretném. Ahhoz azonban, hogy értem is a sorsot, látnom kellene (látni szeretném; elvárnám, hogy lássam) művének többi mutatóját is, *de* (tény, hogy) ezeket nem látom. Nincs tehát lehetőségem a lényeget megérteni.'

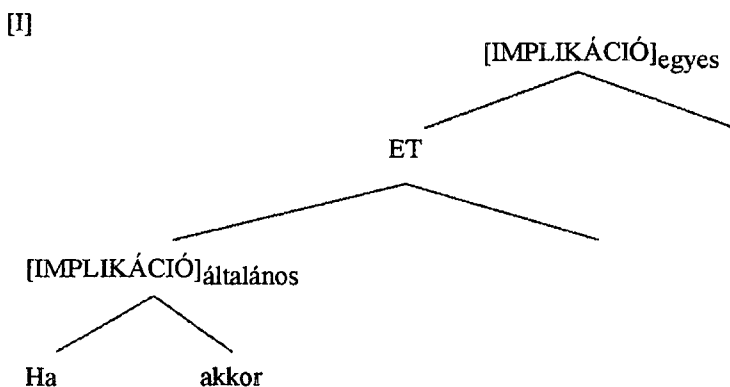
4.2. Kép – szöveg – mentális kép

Karinthy Frigyes: *Miki*

Ebben az elemzésben a 'kép' Walt Disney: *Micky Mouse* című rajzfilmjének egy villanásnyi részlete, a 'szöveg' Karinthy Frigyesnek e villanásnyi filmrészletről szóló írása (Karinthy 1981. 305–306). A 'mentális kép' at itteni elemzésnek – az előző két kategóriával összefüggő – tárgya, és adalék kíván lenni PETŐFI S. JÁNOS 'mentális kép'-éhez (PETŐFI 1991. 13).

A mentális képről (jele: Re) előzetesen annyit, hogy egyik oldala a szóban forgó relátum (jele: Re) felépítésével analóg, másik oldala pedig a relátumra vonatkozó aktuális értelem (jele: S_r), amely az – ugyancsak a szóban forgó – relátumra vonatkozó 'értelem' szabály-/konvenció-rendszere (jele: S_d) elvárásának eleget tesz.

Karinthy Frigyes szövegrészletét azzal a szándékkal elemzem, hogy a mentális kép ÁLTALÁNOS TUDÁS komponenseit az író saját, EGYEDI TUDÁS komponenseivel egyazon szerkezeten belül írjam le. Ehhez az általános tudáskomponenseket 'implikáció'-nak tekintem, s feltételes mondatok formájában (*Ha ... , akkor...*) adom meg; az általános és az egyes implikációk kiindulás szerkezeti összefüggését az ET szimbólum reprezentálja az [I] ábrán. (Ezt a megoldást PETŐFI S. JÁNOSnak köszönhetem, ő javasolta a 'kettős szillogizmus' néven bevezetett elvi jelentésszerkezethez (BÉKÉSI 1991. 38–54).)

1. Szillogizmusok és entimémák a szövegben

A szillogizmus a 'rendszer' kategóriája, vagyis a fentiek értelmében az [S_d]-hez tartozik, az entiméma a 'használat'-é: az [S_r] kategóriája (EYSENCK-KEANE 1997. 461–471).

Ez a leegyszerűsítés arra a tapasztalatra épül, amely szerint a szillogizmusra (illetőleg elvi sorrendi típusaira) a maga teljességében a használat csak ritkán tart igényt. Ha mégis – miként az alább elemzendő szövegegységben –, akkor általa egy adott kontextusban az író egy sor entimémát alkalmazhat, azaz hiányos szillogizmusok tételeit, konklúzióját képes az olvasóval felidéztetni. Ezt a kérdéskört szeretném a Karinthy-szövegrészlet elemzésével felvázolni. Karinthy alábbi szövegrészletének kétmondatnyi szegmense

(9–10) azért tanulságos, mert szerkezetének főbb komponensei egy alakilag teljes szillogizmus lépéseit követik; továbbá azért, mert az alábbi részlet lezáró helyzetű alanyi tömbjének megengedő mellékmondata (*bár szalad*) a 'kettős szillogizmus' egyes implicit tételeit az olvasóval rekonstruáltatja. Itt tehát az entimémák értelemszerkezeti helyét és szerepét kell reprezentálnunk.

A 'teljes szillogizmusra' épülő szövegszerkezeti egység:

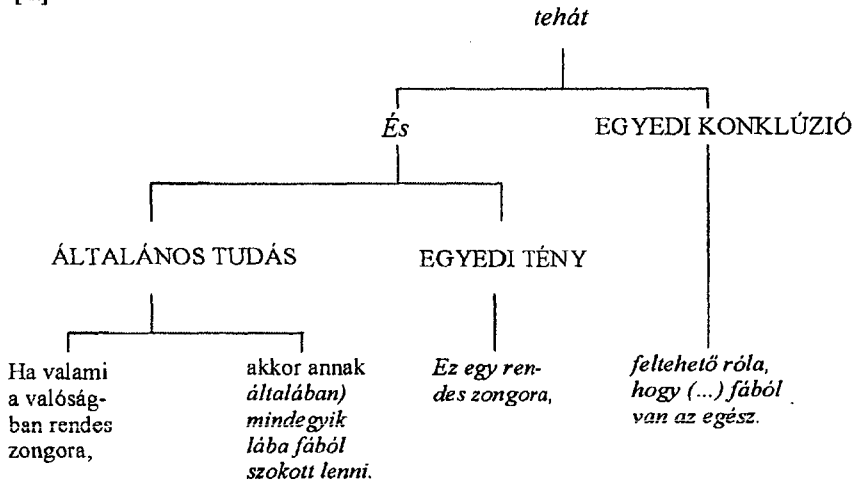
„⁹... általában a zongorának mindegyik lába fából szokott lenni. ¹⁰És ez egy rendes zongora, tehát feltehető róla, hogy bár szalad, fából van az egész.”

A Karinthy-idézet két szövegmondata – ha kihagyjuk belőle a *bár szalad* tagmondatot – a szillogizmus legismertebb sorrendjének, az (F – G, G – H, F – H)-nak a teljes használata, méghozzá a relációk (ÉS, TEHÁT) jelölésével együtt. [I] ábra

Tekintsük át előbb tételek szerint tagolva, (ahol a 'nagy premisszát' *ha \ akkor*-formában jelenítjük meg)! [II] ábra

Ha <i>p</i> , akkor <i>q</i>	Ha valami a valóságban rendes zongora, akkor annak (általában) mindegyik lába fából szokott lenni.
<i>p</i>	Ez egy rendes zongora.
<i>q</i>	TEHÁT: feltehető róla, hogy (...) fából van az egész.

[II]

2. A szöveg

E kiemelt és előrebocsátott teljes szillogizmus után ismerkedjünk meg a szöveggörnyezettel is. A teljes szövegmű az *Idomított világ* című gyűjteményes kötetben található. (A részlet 13 szövegmondatra tagolódik.)

¹„Egy villanó részletet idézek – a Miki-rajzok szédítő ötletzuhatagában észre se vette talán a közönség: egy pillanat volt az egész.

²Hangszerek futnak, bosszút állani Mikiért, akit kidobott a gazda, mert szerenádót adott. ³Óreg hegedűk, csellók, trombiták szaladnak hosszú sorban.

⁴És köztük egy zongora.

⁵Három lábán fut persze, billentyű-fogsorát vicсорítva. ⁶De még ehhez képest is feltűnően biceg. ⁷Jobban odanézek – hát kiderül a bicegés oka.

⁸A zongora egyik lába fából van.

⁹Értsék meg: általában a zongorának mindegyik lába fából szokott lenni. ¹⁰És ez egy rendes zongora, tehát feltehető róla, hogy bár szalad, fából van az egész. ¹¹De ha játék, legyen játék – az a körülmény, hogy egy zongorának mind a három lába fából szokott lenni, nem veheti el a zongorának azt a jogát, amit más élőlények élveznek, hogy múltat hordjon, ha neki úgy tetszik: ő nem tehet róla, őt nem lehet azért megrövidíteni, kizárni az élők sorából, hogy véletlenül a múltat is fából szokták csinálni. ¹²Ezt a vendég-lábat, ami bele van illesztve, úgy kell tehát értelmezni, hogy a zongorának, azonkívül, hogy mind a három lába fából van, ezek között van ezáltal egy fából való faláb is, hogy részvétet és megértést keltsen szívünkben a kedves, öreg rokkant zongora iránt.

¹³Ebből az egy részletből meg lehet érteni Miki egész világát.”

A teljes Karinthy-idézetben – mint minden írói szövegben – sok-sok enthiméma van; itt azonban csupán azzal foglalkoztunk, amely a kiemelt szegmentumban a teljes szillogizmus keretén belül szerepel.

2.1. Entimémák rekonstrukciója

... feltehető róla, hogy bár szalad, fából van az egész.

A kurzivált szövegrészletben, azaz közelebről csupán a megengedő összetett mondat előtagjában (*szalad*) egy következtetés TÉNYbeli előtagja jelenik meg; az olvasót a bár kötőszó olyan interpretációra készíti, amely során rekonstruálnia kell a TÉNYhez rendelhető ÁLTALÁNOS TUDÁS-t (Aq*), valamint a belőle és az explicit TÉNYből levonható EGYEDI KONKLÚZIÓ-t (Aq*):

(Ap) (Ez a zongora) *szalad*.

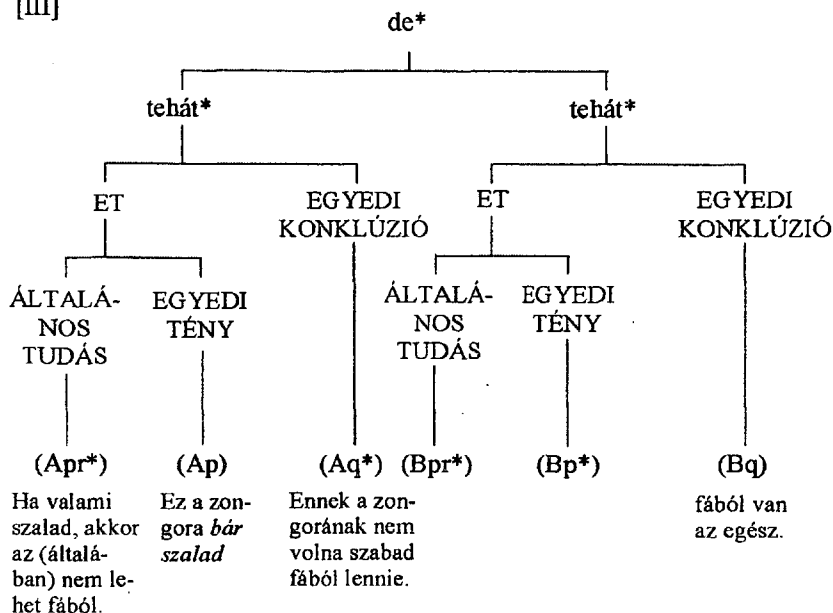
(Apr*) Ha valami *szalad*, akkor az (általában) nem lehet fából.

(Aq*) (Ennek a zongorának) nem volna szabad fából lennie.

A *bár szalad*-ban a *bár* kötőszó arra való, hogy az olvasót már előre figyelmeztesse, hogy a levonható konklúzióval szemben ellentétes tartalmú kijelentés fog következni: (Aq*) ... nem volna szabad fából lennie, de (Bq) *fából van az egész*.

A megengedő összetett mondat főmondatának jelében (Bq) a B az ellentét elhelyezkedését reprezentálja (azt tudniillik, hogy utótag), a q pedig azt, hogy nyelvi kifejezett konklúziója egy második szillogisztikus következtetésnek. [III] ábra

[III]

A [III] ábrán rekonstruálható a (Bp*) és – vele együtt – a (Bpr*), ezt azonban meghagyom e cikk tisztelt olvasóinak. Kutatásmódszertani szempontból fontosabb tanulsággal járhat a megengedő viszonyt alkotó két proposíció felcserélhetőségének vizsgálata. Tudniillik – elvileg – lehetne a *fából van az egész* kijelentés is az első szillogizmus következtetési alapja: *bár fából van az egész, szalad*. Ebből az explicit előtagból a *bár* készíttetésére az olvasó az alábbi implicit tagokat rekonstruálná:

- (Apr*) Ha valami egészében (így mindegyik lába) fából van, akkor az (általában) nem rendelkezik a szaladás képességével.
- (Ap) *fából van az egész*.
- (Aq*) A zongorának nem lehetne szaladnia.

A *bár* kötőszó ebben a sorrendi változatban arra hívna fel az olvasó figyelmét, hogy a levonható konklúzióval szemben ellentétes tartalmú kijelentés fog következni: (Aq*) ... nem lehetne szaladnia, de (Bq) *szalad*. Az ilyen sorrendű megengedő összetett mondat értelemszerkezete elvileg ugyanaz, mint az eredeti sorrendű megengedése volt. [IV] ábra

(Miként „A hagymát is hagymával eszem”-kijelentés a *Hyppolit, a lakáj* c. filmben; hiszen az *eszik* valamit valamivel széttagolása éppen arra való, hogy a megkülönböztetésre legyen lehetőség. Hasonló – csak enyhébb – a népmesékben a *csupán kenyeret eszik* széttagolása: *háját belével.*)

Kérdés azonban, hogy az átlagos néző fejében – csupán a látott filmrészlet hatására – felidéződik-e a kétféle valóságdarabra vonatkozó tudás. Az átlagos néző számára ugyanis egy egyszerűbb következtetés is felkinálkozik. Ha valakinek mülába/falába/vendég-lába van, akkor attól különösen nagy áldozat a (valakiért való) futás. És a rokkant, falábú zongora is fut – bosszút állni – barátjáért. Futásával tehát különösen nagy áldozatot hoz, nagyfokú együttérzést vált ki a nézőből önmaga s – barátsága révén – barátja iránt is az öreg zongora.

Az egyedibb, valamint az általánosabbnak tekinthető értelmezés és viszonyulás mögött általános komponense a mentális képnek:

Ha a történet hőisével a (mindig ellenszenves) hatalom méltatlanul bánik, akkor a (mindig rokonszenves) hősért a baráta bosszút állni indulnak. A hő iránti rokonszenvet a baráta iránt érezhető rokonszenv foka (is) növeli. Ha a barát rokkant, vagyis olyan, akitől nem várható el a futás, és mégis fut, az a barát – s így általa a hő is – még rokonszenvesebb. Ha pedig oly elesett, hogy még a falába is faláb, „részvétet és megértést kell” szívünkben a kedves, öreg rokkant zongora iránt. A mentális képnek ez a komponense azonban – valószínűleg – csak az íróé, s szövegének hatására alakul ki az olvasóban is.

4. A mentális kép és a szöveg explicitása

Az előzőekben kiemelt két értelmezés más-más irányt követ. A 'nem kellene futnia, mégis fut'-értelem azonos irányba tart/ halad/fut az eseményekkel; a néző ettől kezdve azon is izgulhat, hogy kitartson, nehogy széthulljon a nagy futásban a rozzant faláb.

Karinthy értelmezése viszont megállítja a cselekményt. [Az olvasók] „Értsék meg” a 'fából való faláb' költői győzelmét a konvenciók és az anyag fölött. S hogy meg is érthessék ezt az ideát, az író a lehető legteljesebb mértékig 'explikálja' a konklúzióhoz vezető gondolatmenetet. Kötőszókkal jelöli a 'viszonyok viszonyait', a tagmondatok alárendelését a harmadik mélységszintig igénybe veszi. [VIII] ábra

A Karinthy-szövegnek azt az egységét, amelyet a 9., a 10. és a 11. szövegmondatok sora alkot, az [V], a [VI], és a [VII] ágrajz egyre közelebből mutatja be. Az [V] ágrajz a szövegmondatok közti és belseji mellérendeléseket ábrázolja; a [VI] és a [VII] ágrajzon a tagmondat-alárendelések is megjelennek.

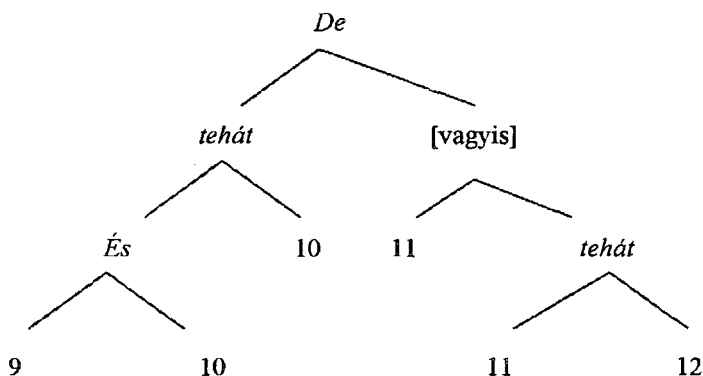
(Jelmagyarázat. A számok a főmondati szerepű mondategységeket, a háromszögek a mondategységeket képviselik. A melléktömbök, mint pl. (t), (h) a 'mondatbevezető csoport'-nak: (CP) felelnek meg (KENESEI 1992. 889).

⁹Értsék meg: általában a zongorának mindegyik lába fából szokott lenni. ¹⁰És ez egy rendes zongora, tehát feltehető róla, hogy bár szalad, fából van az egész. ¹¹De ha játék, legyen játék – az a körülmény, hogy egy zongorának mind a három lába fából szokott lenni, nem veheti el a zongorának azt a jogát, amit más élőlények élveznek, hogy mülábat hordjon, ha neki úgy tetszik: ő nem tehet róla, őt nem lehet azért megrövidíteni, ki-zárni az élők sorából, hogy véletlenül a mülábat is fából szokták csinálni. ¹²Ezt a vendég-lábat, ami bele van illesztve, úgy kell tehát értelmezni, hogy a zongorának, azonkívül,

hogy mind a három lába fából van, ezek között van ezúttal egy fából való faláb is, hogy részvétet és megértést keltsen szívünkben a kedves, öreg rokkant zongora iránt.

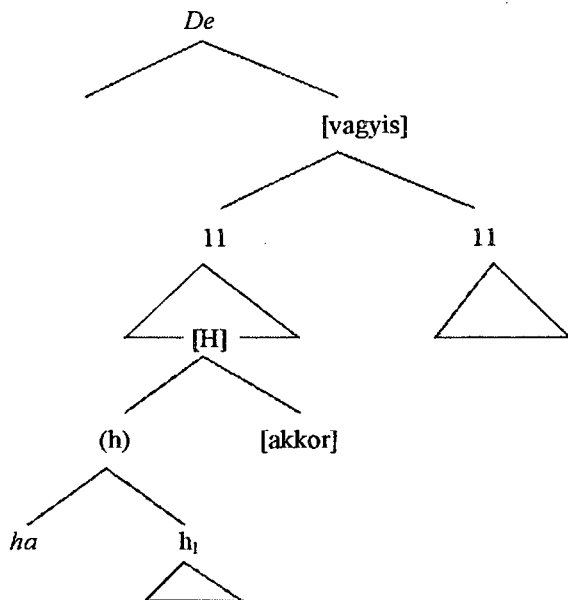
[V]

⁹Értsék meg: általában a zongorának mindegyik lába fából szokott lenni. ¹⁰És ez egy rendes zongora, tehát feltehető róla, hogy bár szalad, fából van az egész.

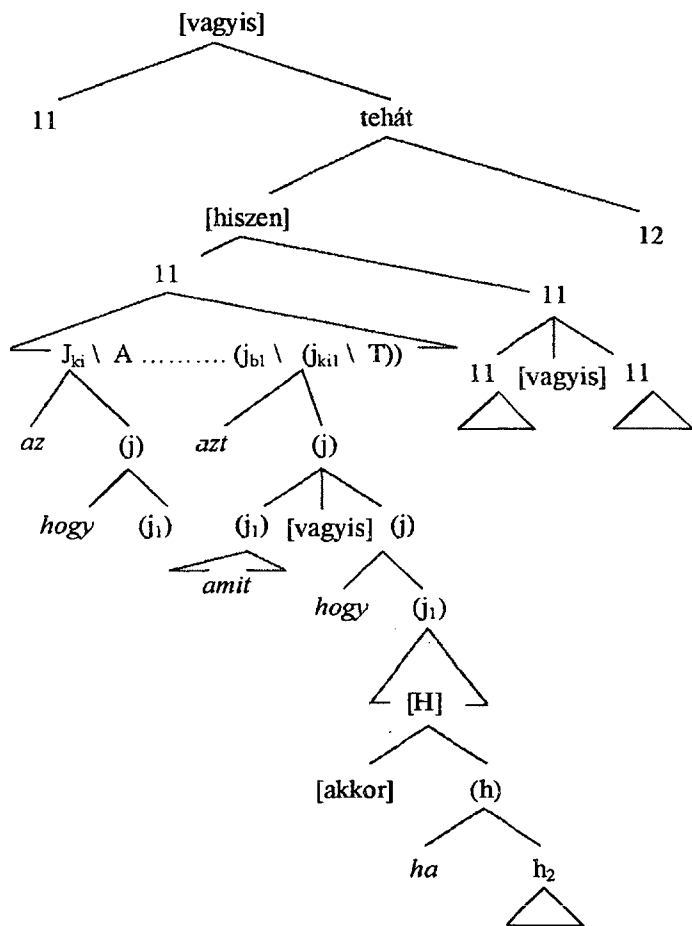
[VI]

¹¹De ha játék, legyen játék, [vagyis] (...) az a körülmény, (...) nem veheti el a zongorának (...) a jogát, (...)

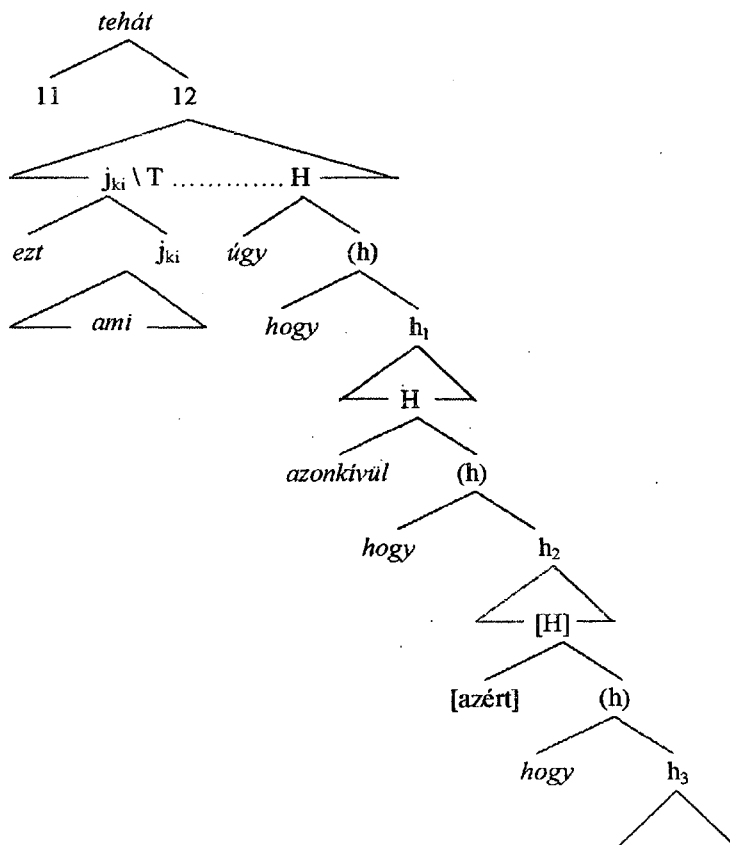

[VII]

¹*De ha játék, legyen játék – az a körülmény, hogy egy zongorának mind a három lába fából szokott lenni, nem veheti el a zongorának azt a jogát, amit más élőlények élveznek, hogy műlábat hordjon, ha neki úgy tetszik: ő nem tehet róla, őt nem lehet azért meg-
rövidíteni, kizárni az élők sorából, hogy véletlenül a műlábat is fából szokták csinálni.*

¹²Ezt a vendéglábat, ami bele van illesztve, úgy kell tehát értelmezni, hogy a zongorának, azonkívül, hogy mind a három lába fából van, ezek között van ezúttal egy fából való faláb is, hogy részvétet és megértést keltsen szívünkben a kedves, öreg rokkant zongora iránt.

4.1. Összegzés

Nem akarom eltúlozni az [V], [VI], [VII] és [VIII] séma tanulságait, de annyit azért megkockáztathatok, hogy az explicit komplex gondolatok legalkalmasabb szintaktikai közege a tagmondat-viszonyítás.

4.3. A regény első mondata

Franz Kafka: A per

1. Az érvelés mint vizsgálati tárgy

Az érvelés, a mérlegelés mint gondolkodási-megismerési stratégia – különféle részvizsgálatok összegzéseként – T. A. VAN DIJK és WALTER KINTSCH könyvében (1983) jelent meg a maga valóságában. Az ezt követő években saját szempontjai szerint vizsgálta az érvelés pragmatikai-szemantikai szabályait a nyelvészet, a szövegelmélet és a műelemzés. A műelemzés különösen olyan alkotások esetében, amelyekben a mérlegelés kitüntetett szerepet kap. Jellegetesen ilyen mű Franz Kafka regénye (1993), *A per* (*Der Prozeß*). Idézek a 10., befejező fejezetből. Itt Josef K. – miközben a két pribék szorosan közrefogva vezeti őt a kivégzőhelyre – az alábbi következtetésre jut:

„... most már csak egyet tehetek: mindvégig nyugodtan megőrzöm mérlegelő értelmem. (...) Most mutassam meg, hogy még az egyéves perből sem okultam? (...) S utóbb tán azt mondják rólam, hogy a kezdetén be akartam fejezni, s most a végén újrakezdeném a pert?” (158. old.)

A fent idézett részletben a főhős mérlegel, más helyeken más szereplők, illetőleg a narrátor. A különféle szereplők mérlegelésének nyelvi megvalósulása nem különbözik egymástól. Ez természetes, hiszen egy gondolatmenet konklúziója előre vetett helyzetben 'tételmondat'-ként szerepel:

NARRÁTOR: *„Valaki megrágalmazhatta Josef K.-t, mert noha semmi rosszat sem tett, egy reggel letartóztatták.” (5. old.)*

NARRÁTOR: *„K. kérdésében volt némi dac, mert bár nem fogtak vele kezét, mégis (...) úgy érezte, egyre függetlenebb ezektől az emberektől.” (14. old.)*

JOSEF K.: *„Nem mondom hát, hogy tréfa. (...) Másrészt viszont (...) nagyon fontos sem lehet az ügy. (...) vádolnak ugyan, de én nem lelem magamban a legcsekélyebb olyan vétket sem, amely miatt vádolhatnának.” (12. old.)*

FELÜGYELŐ: *„Ha ... most nem válaszolok is a kérdéseire, azért ajánlom: ne annyira ránk gondoljon, és arra, hogy, mi történik majd Önnel, gondolkozzék inkább többet önmagán.” (12. old.)*

NARRÁTOR: *„K. végül mégis csak rászánta magát, hogy megvonja képviselőjét az ügyvédőtől. Cselekedete helyességét illető kételyeit nem irhatta ugyan ki, de meggyőződése, hogy így kell tennie, erősebb volt.” (118. old.)*

2. Érvelés a regény első mondatában

A téma közismert: a szöveg/szövegrész, valamint egy kitüntetett (kezdő, befejező) mondatának a viszonya. A vizsgálat tárgya jelen esetben az, hogyan épül fel a regény első mondata mint jelentésegész, s ennek egyes konstituensei milyen viszonyban vannak a közvetlen s távolabbi folytatással. Elemzésemben a regénykezdő mondatban – a fent idézett részletekből már ismerős – megengedő viszony összefüggéseit vizsgálom:

„Valaki megrágalmazhatta Josef K.-t, mert noha semmi rosszat sem tett, egy reggel letartóztatták.” (Jemand mußte Josef K. verleumdet haben, denn ohne daß etwas

Böses getan hätte, wurde er eines Morgens verhaftet. – Il fallait qu'on ait calomnié Joseph K.: un matin, sans avoir rien fait, il fut arrêté.)

Egy megnyilatkozás két részét az olvasó akkor is viszonyítja egymáshoz, ha a viszony fajtáját az író kötőszóval nem jelöli. Így az alábbi kéttagú összetett mondat két tagmondatát is lehetne kötőszó nélkül közölni, amikor is az olvasóra lenne bízva, hogy a két tagmondat mint két tényállásleírás miféle viszonyban lehet egymással:

Josef K. semmi rosszat sem tett, egy reggel letartóztatták. Hogy az olvasónak viszonyítania kell egymáshoz a két tagmondatot, arra elsősorban 'nyelvi ismeretek' készítetik. Egyik ilyen nyelvi ismeret az, hogy a második tagmondat tárgyasan ragozott tárgyas igéjének tárgyát (*őt*, azaz *Josef K.-t*) az első tagmondatból kell átvennie; a másik nyelvi természetű ismeret az értelemtükröző két írásjel: a tagmondathatárt jelölő vessző és a szövegmondathatárt jelölő pont. Ha az olvasó e két írásjel utasítása szerint olvassa el a kéttagú megnyilatkozást, akkor az első tagmondat után szünetet tart, s ahhoz, amit addig elolvasott, viszonyítja a második tagmondatban következő folytatást.

A két tagmondat egymáshoz viszonyítására azonban nem csupán 'nyelvi ismeretek' készítetik az olvasót. E viszonyítást megkívánják azok az ismeretek is, amelyeket az olvasó e két tagmondatnyi megnyilatkozásban leírt valóságdarabról általánosított tapasztalatként (azaz az itteni megnyilatkozástól függetlenül, már annak olvasása előtt) tud. Esetünkben ezt – hozzávetőlegesen – így lehetne rekonstruálni:

'Ha valaki semmi rosszat sem tett, akkor őt általában nem szokás/nem szabad/nem lehet stb. letartóztatni.'

3. A regénykezdő mondat egész mint jelentésegész elméleti leírása

A három tagmondat közti mindkét viszonyfajtát jelöli kötőszó: az oki-okozati *mert*, valamint a megengedő *noha*. Mindkét viszonyfajtának saját értelem szerkezete van, vagyis a regénykezdő mondat egész jelentésszerkezetét két jelentésszerkezet együttese alkotja. Ezeket látjuk az alábbiakban.

3.1. A megengedő viszonynak mint jelentésszerkezetnek elméleti leírása

A megengedő ('concessive') viszonyt ajánlatos együtt tárgyalni a megszorító ('denial of expectation') viszonyal. A vizsgált két tagmondatos szegmentum mélyén így 4 elvi lehetőséget találunk:

(1.1.) Josef K.-t egy reggel letartóztatták, de semmi rosszat sem tett.

(2.2.) Josef K. semmi rosszat sem tett, *noha* egy reggel letartóztatták.

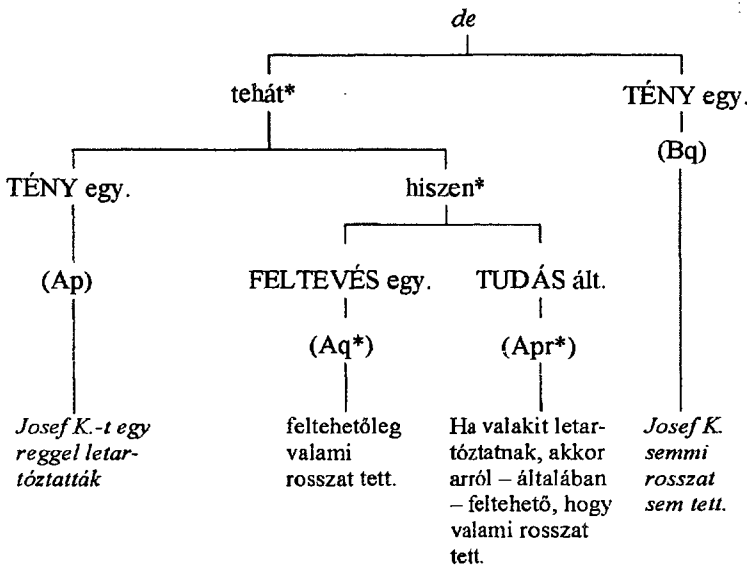
(1.2.) Josef K.-t egy reggel letartóztatták, *noha* semmi rosszat sem tett.

(2.1.) Josef K. semmi rosszat sem tett, *de* egy reggel letartóztatták.

E 4 elvi jelentésszerkezet leírását szemlélhetjük a következő ábrákon.

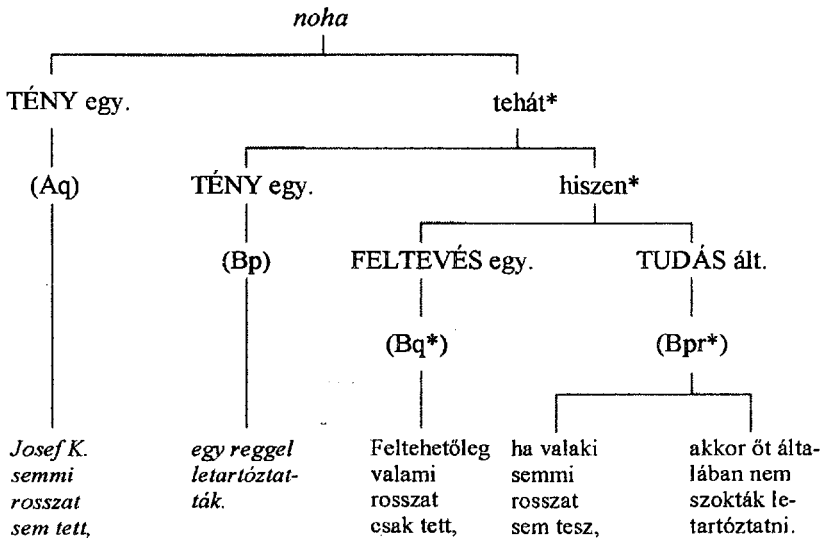
(1.1.) ((Ap) de (Bq))

Josef K.-t egy reggel letartóztatták, *de* semmi rosszat sem tett.

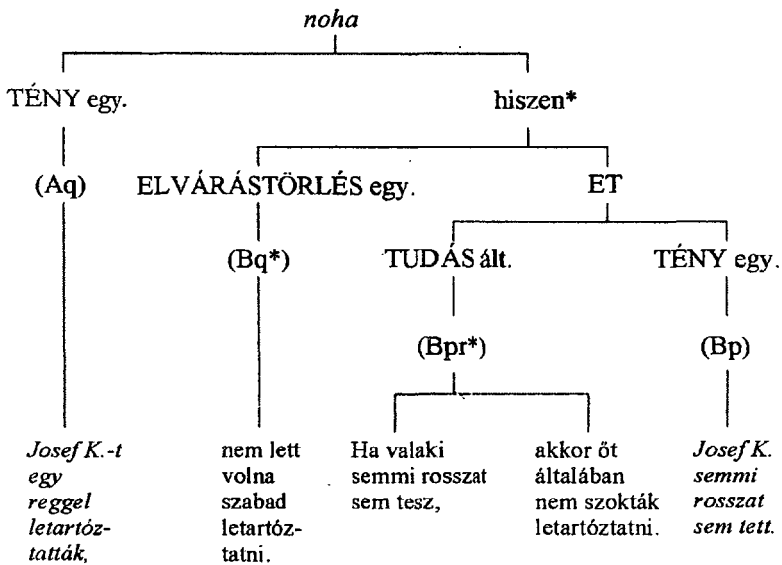
(2.2.) ((Aq) *noha* (Bp))

Josef K. semmi rosszat sem tett, *noha* egy reggel letartóztatták.

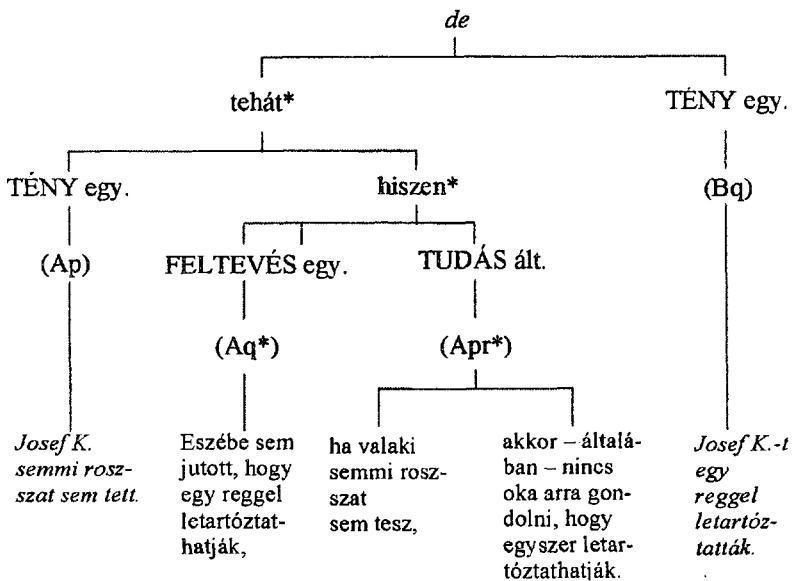
(1.2.) ((Aq) *noha* (Bp))

Josef K.-t egy reggel letartóztatták, *noha* semmi rosszat sem tett.

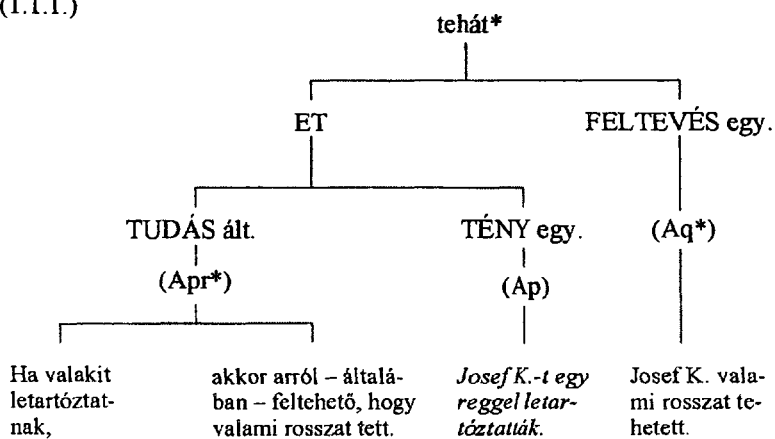
(2.1.) ((Ap) de (Bq))

Josef K. semmi rosszat sem tett, *de* egy reggel letartóztatták.

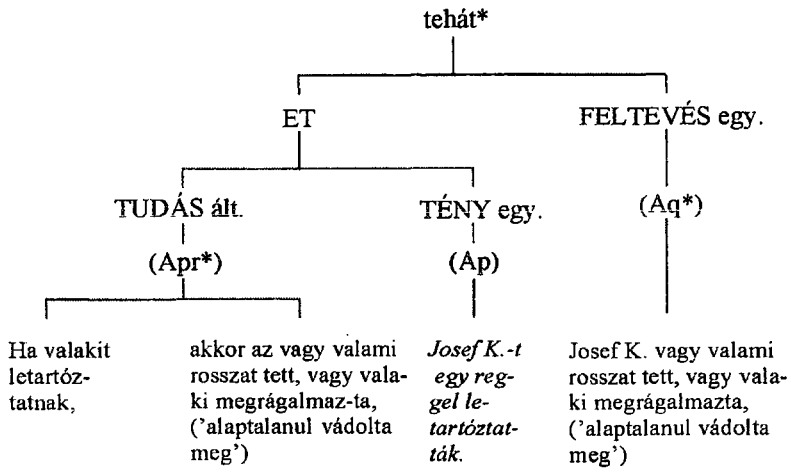

3.2. Az oki-okozati viszonyoknak mint jelentésszerkezetnek elméleti leírása

(1.1.1.)

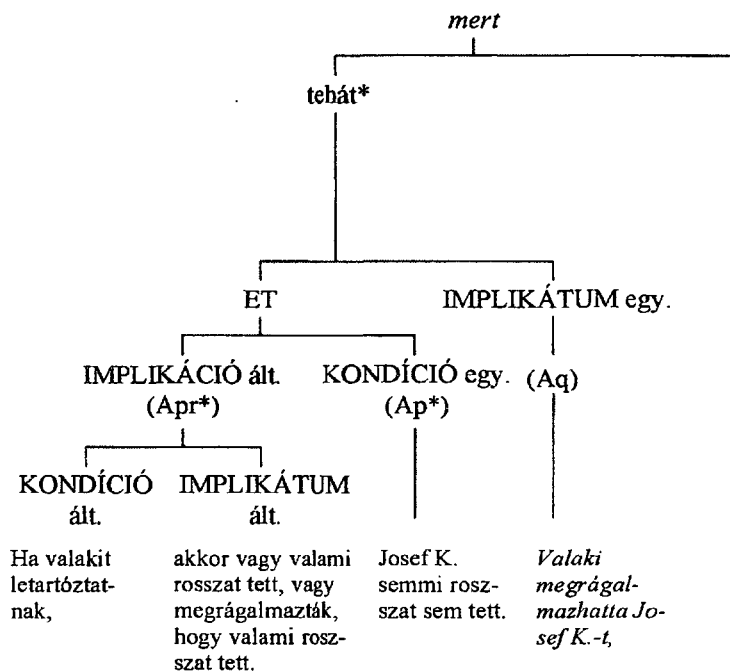

(1.1.2.)

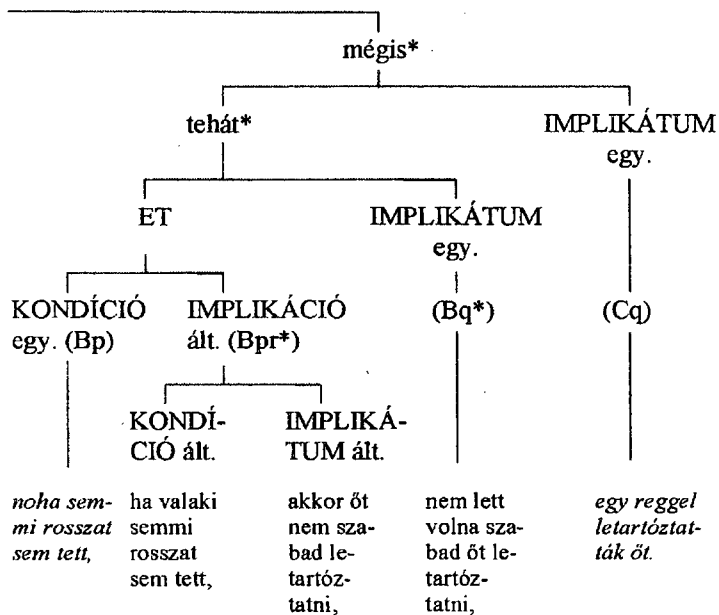

3.3. A regénykezdő mondatégsz mint komplex jelentésszerkezet elméleti leírása

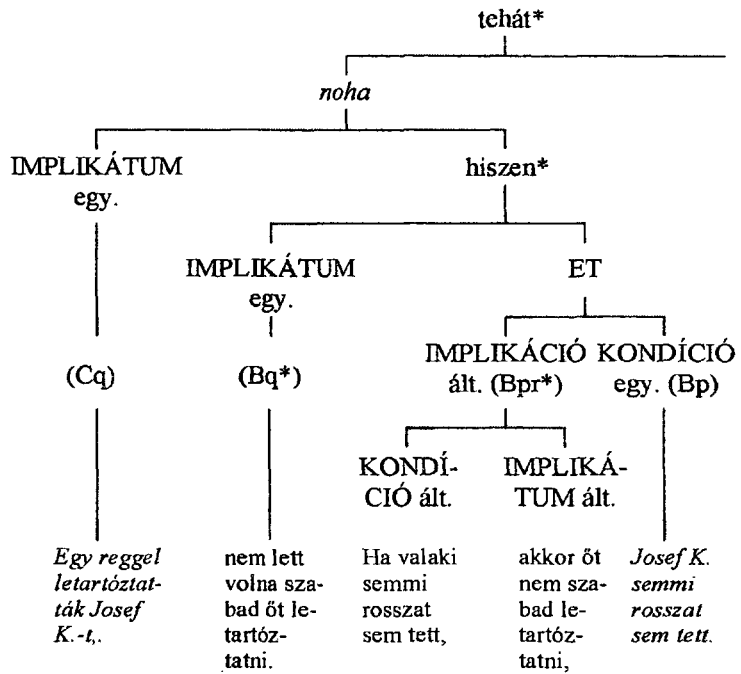
(1.2.1.) *Valaki megrágalmazhatta Josef K.-t, mert noha*

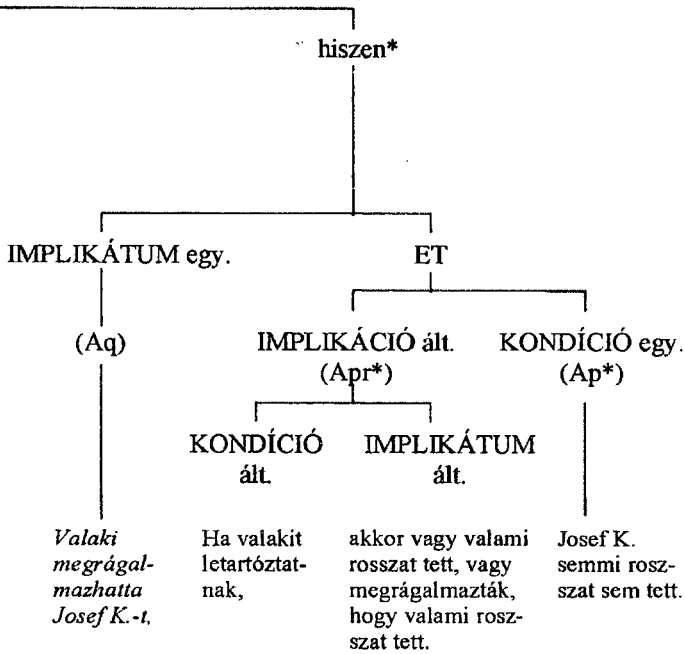
semmi rosszat sem tett, egy reggel letartóztatták.

(1.2.2.) *Egy reggel letartóztatták Josef K.-t, noha semmi*

rosszat sem tett, tehát valaki megrágalmazhatta őt.

4. Összegzés

Van-e érdemi hozzájárulás a tagmondat-viszonyítás itt végigvitt elméleti vizsgálatának? Remélhetőleg nem csupán a nyelvész számára van. A szillogisztikus érvelésben az (Aq) helyzetből, vagyis az első tagmondat által megvalósított szerepből (az előre bocsátott konklúzióból) nem származhatik saját (azaz saját jelentésszerkezetéből folyó) következtetés. Így aztán nemcsak mindegy, hogy *Megrágalmazta-e valaki Josef K.-t, vagy pedig mégis csak elkövetett valami rosszat*, hanem föl sem merülhet e kérdés. Josef K. történetének 'abszurd' voltát már a regény első mondata (az első mondat jelentésszerkezete) tudomására hozza az olvasónak.

JEGYZET

A kérdéskör szemléltetéséül világirodalmi példákat szokás említeni. Így – többek közt – a Faust kezdő sorait: „*Ó jaj a filozófiát, / a jog- s az orvostudományt / és – haj – a teológiát: / mind buzgón bűvároltam át. / S most mégis így állok, tudatlan, / mint amikor munkámba fogtam.*” (Ford.: Jékely Zoltán és Kálnoki László).

Súlyos első mondata van az Anna Kareninának is: „*Az Oblonszkij-házban minden összekavarodott.*” (Ford.: Németh László)

A magyar novellairodalomból gazdag válogatást közölhetnénk, hogy miként jelzi előre a konfliktust az első mondat. Csupán néhány példa:

„*Olyan bolond gyanú van elterjedve Csoltón, Majornokon, Bodokon, hogy az öreg Filcsik híres bundája csak képzeletbeli; beszél róla, kérkedik vele, fölteszi, de tulajdonképpen nincs bundája, s talán nem is volt soha.*” (Mikszáth Kálmán: Az a pogány Filcsik)

„*A kormányos nem valami jó kedvvel indult ennek az útnak, mert úgy vélte, hogy igen hideg már az idő, és nemsokára ereszkedni kezdenek lefelé a marosi jegek.*” (Tömörkény István: Szent Mihály a jégben)

„*Jól rendelték az istenek, hogy a szegény ember is tudjon kacagni.*” (Móricz Zsigmond: Hét krajcár)

„*Pisztoli sohasem beszélt arról az időről, amelyet a másvilágon töltött.*” (Krúdy Gyula: Kleofásné kakasa)

„*Mindenkinek ad a sors fiatal korában olyan kalandot, amire még öregen is szívdo-bogva gondol vissza.*” (Móra Ferenc: Kalcinált szóda)

„*A Tündérlaki-lányok hárman voltak. Kettő közülök tisztességes volt, a harmadik nem.*” (Heltai Jenő: A Tündérlaki-lányok)

Verskezdeként is tipikus a lényegyet előre bocsátó első mondat (gondoljunk Ady Endre költészetére!), de tanulmánykötet is indulhat a lényegyet előre bocsátó kijelentéssel: „*A versfordítás a kör négyyszögösítése.*” (Rába György: A szép hűtlenek. Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád versfordításai. Akadémiai Kiadó, 1969.)

4.4. Hangsúly és szerkezet

József Attila: [Magad emésztő ...]

A [Magad emésztő ...] kezdetű József Attila versről irodalomtudományi szempontból nagyon sokat elmondtak már (SZIGETI 1988. 371, SZŐKE 1996. 178–183, SZABOLCSI 1998. 308–315). A szövegnyelvészeti elemzés, amely többnyire egy-egy eszköz sajátos használatán tűnődik el, itt a *Pedig* kötőszó szerepére figyel fel a költemény bevezető részében:

„(...)
Világomon, mint üvegen át
hallgattam új álmod madara dalát.
Azt hittem, annyi az ének,
amennyi a magány üvegének
vastag tábláin átszűremlik.

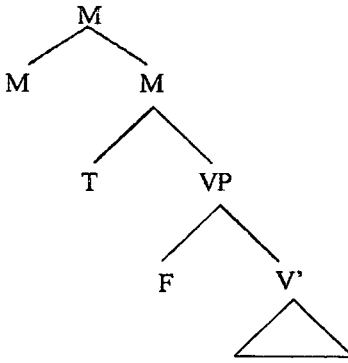
S hallottam, említ
az a szó isteneket,
kik nem hajolnak ezután neked.
Pedig
te nem szolgálsz többé nekik (...)

1. Miért tagolódik vajon külön sorba az idézett részlet végén a *Pedig*? E kérdésre vannak egészen kézenfekvő válaszok. Külön sorként a *Pedig* rímhívó helyzetbe/szerepbe kerül: *Pedig – nekik*. De mire jó a rímhívó szerep? Közelebbről nézve rájövünk, hogy ez a szerep itt különösen fontos. A *te* névmás a *Pedig* helyzete által kerül a következő sor elejére, s ezáltal van esélye arra, hogy az olvasó/versmondó főhangsúlyt helyezzen rá: *te nem szolgálsz többé nekik*. A *te* névmás így kialakított helye és szerepe nélkül a főhangsúly az állítmány tagadására esnék: *te nem szolgálsz többé nekik*.

Gondolatmenetünkéből arra lehetne következtetni, hogy a főhangsúly helyi, mikroszerkezeti okok miatt kerül a tagadószó helyett a mondat alanyára; pedig ez csak a felszín. A valódi ok a tagadószónak, illetőleg az alanynak az jelentésszerkezetben elfoglalt helye. Ennek indoklásához azonban már elmélyültebb elemzés kell. A kétféle hangsúlyozás (értelmezés) különbségét az [I/a] és az [I/b] ábrák jelenítik meg (vö. É. KISS 1993. 163–172). I/a]

Pedig

te nem szolgálsz többé nekik

M = mondat

T = ismert rész

VP = igei csoport

F = főhangsúly

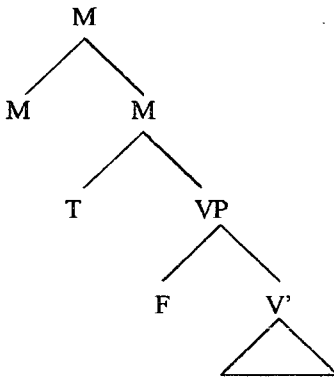
istenek *Pedig* *te* *nem*
 ...
nem
hajol-
nak ez-
után
neked

nem
szol-
gálsz
többé
nekik.

[U/b]

Pedig

*te **nem** szolgálsz többé nekik*

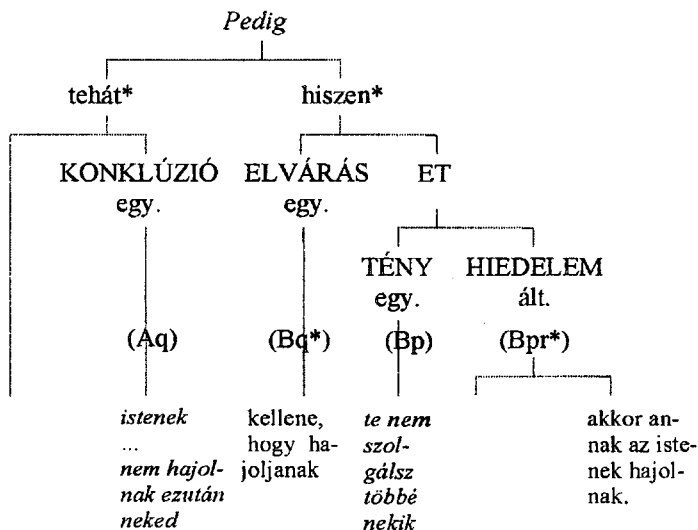

istenek *Pedig* *nem* *szol-*
 ...
nem
hajol-
nak ez-
után
neked

te *szol-*
gálsz
többé
nekik.

2. A mondathangsúly ismeretében rátérhetünk az elemzett mondat jelentésszerkezeti helyének a vizsgálatára. Ehhez olyan ábrára van szükségünk, amely az értelem kimondatlan következtetését is feltünteti.

[II]

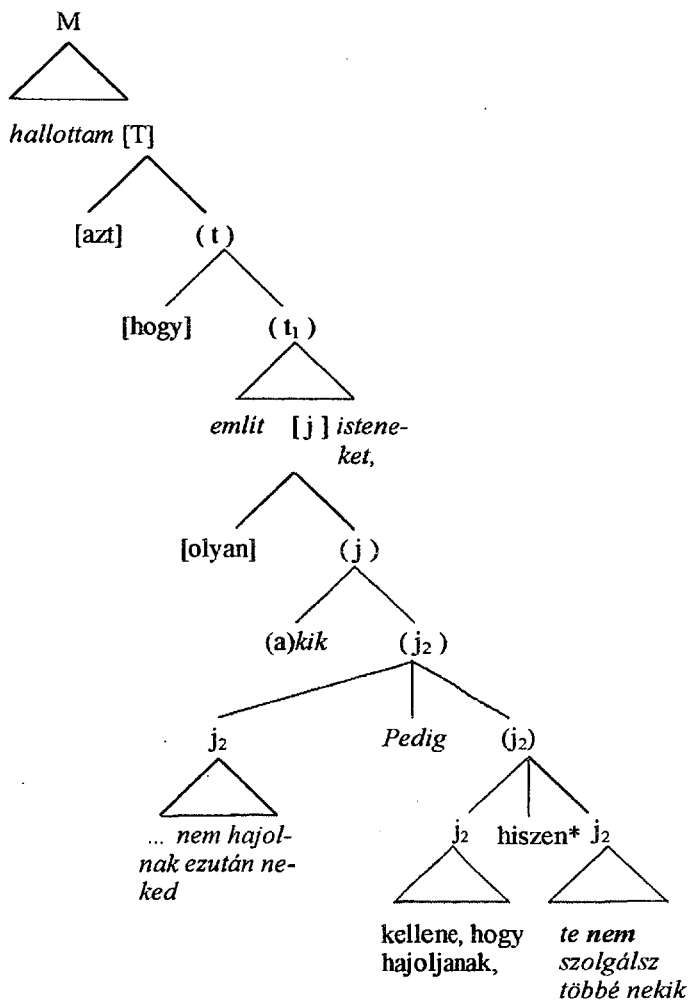
A [II] ábra két fontos tanulságot kínál. Az egyik az elhangzó (explicit) megnyilatkozások szerepkülönbségét mutatja meg.

2.1. A *Pedig* előtti megnyilatkozás (*istenek ... nem hajolnak ezután neked*) jelentésszerkezetben – mint egyedi TÉNY – 'kis premissza'; ehhez egy – feltételezett mély szerkezeti – ET konjunkcióval kapcsolódik valamiféle általános HIEDELEM/TUDÁS, amit a két explicit komponens, az (Aq) és a (Bp) hozat létre az olvasó tudatában kb. így: 'Feltételezhetően a költő szerint az istenek annak hajolnak, aki nem szolgál nekik'.

A figyelmes olvasót azonban nem győzi meg maradéktalanul a [II] sémából kínálkozó jelentéssz összefüggés, s ennek folytán jut a már ismert másik értelemhez.

2.2. Ez szintaktikai összefüggésként tűnik először szembe, az a sajátossága tehát, hogy a *Pedig*-gel indított összetett megnyilatkozás jelzői tömbként van beágyazva; a jelzői tömb pedig a *hallottam* ige kimondatlan (implicit) tárgyának fejtí ki a tartalmát. Ezt jeleníti meg a [III] ábra.

[III]

A [III]-nak az a legfontosabb tanulsága, hogy a *Pedig*-gel viszonyított jelentésrészek közvetlenül az *említ* s – ennek közvetítésével – a *hallottam* ige alá ágyazódnak be.

2.3. A [II] és [III] ismeretében már tudunk érvelni az [I/a]-ban feltételezett jelentés-szerkezet mellett, amellett tehát, hogy a *Pedig* / *te nem szolgálsz többé nekik* megnyilatkozás főhangsúlyát a *te* névmásra kell helyezni.

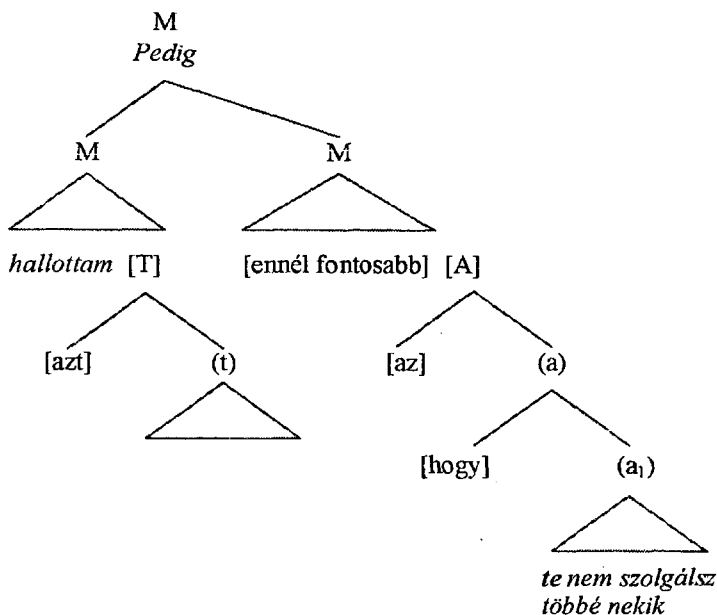
Érvelésünknek az a kiindulópontja, hogy a *hallottam* ige alá csupán az *istenek ... nem hajolnak ezután neked* megnyilatkozás tartozik; a *te nem szolgálsz többé nekik* megnyilatkozás egy olyan 'szubvilágalkotó' szerepű kifejezésbe ágyazódik be, amely a versben kimondatlan (implicit) marad. Ezt kb. így képzelhetjük el:

'Meggyőződésem szerint ennél fontosabb, hogy *te nem szolgálsz többé nekik*.'

Az elemzett szövegegység jelentésszerkezetét – ebben az értelmezésben – a [IV] ábra jeleníti meg, amit érdemes egybevetnünk a [II] ábrával.

[IV]

4.5. Az ellentétes szerkezet elő- és utótagja

Radnóti Miklós: Negyedik ecloga

Azt a szerkezeti különbséget, amely az ellentétes viszony elő- és utótagjának jelentésalkotó szerepe között van, itt egy Radnóti-részleten szemléltethetjük. A *Negyedik ecloga* 'költő'-jének négy sorából a második kettőt fogjuk közelebbről megvizsgálni. (A számok a szövegmondatok sorszámai.)

(1) Költő

„¹Születtem. ²Tiltakoztam. ³S mégis itt vagyok

⁴Felnőttem. ⁵S kérdezed: miért? ⁶hát nem tudom.

⁷*Szabad szerettem volna lenni mindig*

s örök kísérték végig az uton.”

(Radnóti Miklós: *Negyedik ecloga*. 1943. március 15.)

A 7. szövegmondat mindkét tagmondata egyaránt kijelentés, a jelentésegészben betöltött szerepük azonban más és más. Az első kijelentés 'vallomás', vagyis belső állapotról szóló közlés, amely éppen e közlés által valósul meg, jut az olvasó tudomására: „*Szabad szerettem volna lenni mindig*”. A második kijelentés viszont 'tényállásleírás', amely

akkor is az lenne, ha nem pontosan fedné a történéseket (jóllehet sajnos, pontosan fedi): „*örök kísérték végig az úton*”.

Az *s* kötőszóval viszonyított összetett mondat előtagja egy szillogisztikus érvelés 'konklúzió'-ja. Ezt a szerepet akkor ismerjük fel, ha a 'következtetési alap' két implicit tételét is láthatóvá tesszük.

(Apr*) Ha valaki ember, akkor – általában – szabad szeretne lenni.

(Ap*) Ember vagyok.

(Aq) *Szabad szerettem volna lenni mindig.*

Az előtag konklúziójával, vagyis az (Aq)-val áll ellentétben az utótagban megfogalmazott 'tény':

(Bp) *örök kísérték végig az úton.*

A (Bp)-vel jelölt 'tény' is része az érvelésnek. Ennek a két implicit tagja a 'következtetés', azaz a (Bq*), valamint az általánosított pragmatikai előfeltevés, a (Bpr*):

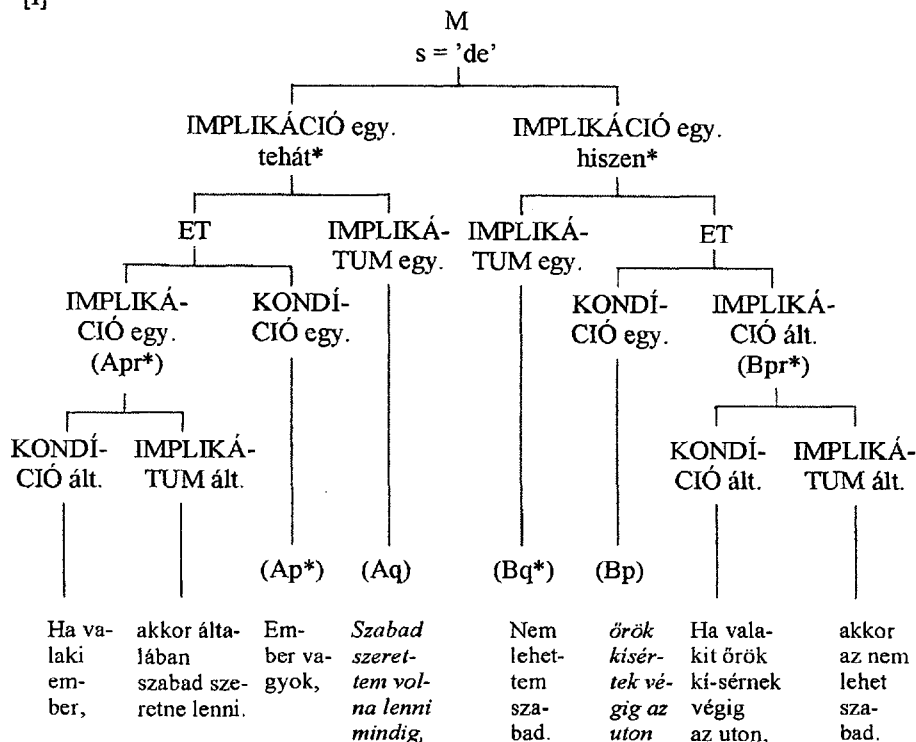
(Bq*) nem lehettem szabad.

(Bpr*) Ha valakit örök kísérnek végig az úton, akkor az nem lehet szabad.

1. A fentieket látva felmerül a kérdés: miért az *s*, és miért nem *de* jelöli a két kijelentés viszonyát? Ha itt most eltekintünk attól a ténytől, hogy versmondatokról van szó, amelyeknek lehetnek a kérdésre válaszoló ritmikai, rímelési stb. sajátosságai is; akkor szemantikai-pragmatikai feleletet kell keresnünk. A két kijelentés ellentéte magától értődik: *szabad (...) lenni – örök kísérték ...*, aligha szükséges – *s* nem csupán költeményben – *de* kötőszóval is utalni arra, ami nyilvánvaló.

Fontosabb érv a két kijelentés ellentétes viszonya mellett az előtag igealakjának feltételes múltja: *Szabad szerettem volna lenni mindig*. A feltételes múlt önmagában tudomására hozza a partnernek, hogy 'nem voltam szabad'. Ez implicit 'konklúziója', (Bq*)-ja az utótag jelentésszerkezetének; ennek nyelvi kifejtését még kevésbé engedi meg a költemény, mint a *de* itteni használatát. Az *örök kísérték végig az úton* kijelentésből, valamint az erre a tényállásra vonatkozó konvencionális tudásból (mint következtetési alaptól) következik az implicit konklúzió. Mindez áttekinthetőbbé válik az [I] ágrajzból.

[I]

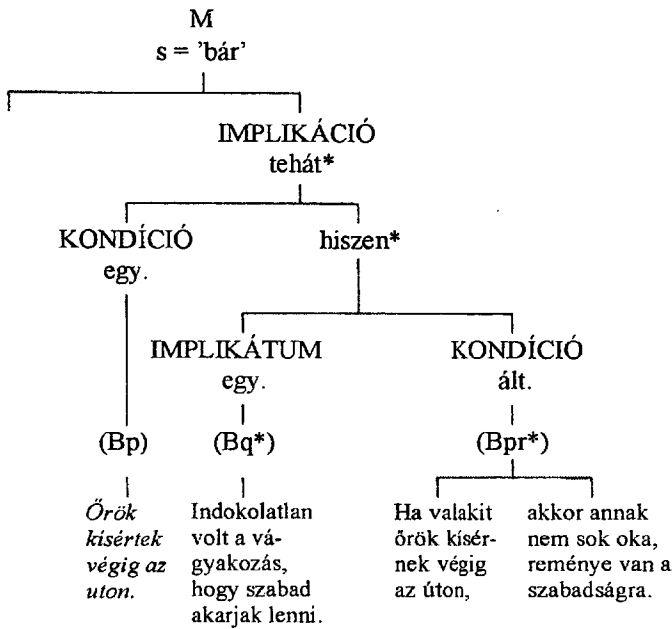
Az [I] ágrajz (Bp)-vel jelölt egyedi kondíciójában az a TÉNY jelenik meg, amely megakadályozta az előtag – (Aq)-val jelölt – magától értetődő konklúziójának (*Szabad szerettem volna lenni mindig*) megvalósulását.

2. Ha az eddigi gondolatmenet után az *s* kötőszó helyére nem a *de*, hanem az – ugyancsak ellentétes – *bár* kötőszót helyezzük, közelebb jutunk a *de* és a *bár* szerepkülönbségének megértéséhez. Ekkor is konklúzió (egyedi IMPLIKÁTUM) lesz ugyan az (Aq)-val jelölt vallomás (*Szabad szerettem volna lenni mindig*), de ez a konklúzió – a *bár* anaforikus irányú hatására – ekkor más következtetési alaphoz folyik, kb. így:

(1/a) Szabad szerettem volna lenni mindig,
bár örök kísértek végig az uton.

Mivel a *bár* saját tagmondatát teszi meg következtetési alapnak (BÁNRETI 1983. 35), az általa irányított következtetési műveletet hozzávetőlegesen úgy rekonstruálhatjuk, ahogyan a [II] ábrán látható. A *bár*-ral viszonyított utótag mint egyedi tény ('kondíció egy.') ekkor az elvi sorrend első helyét foglalja el. (Az ellentétes szerkezet előtagja azonos az [I] sémán ábrázolt előtaggal.)

[II]

A [II] szerkezet ismeretében fontos felismeréshez juthatunk, ha az ellentétes szerkezet elő- és utótagját felcseréljük egymással.

(1/b) **Bár** örök kísérték végig az uton,
szabad szerettem volna lenni mindig.

Az (1/b) megengedő kötőszós előtagjában az ellentét valódi előtagja az implicit konklúzió:

((Ap) tehát* (Aq*)) de/mégis* (Bq):

(Ap) Bár örök kísérték végig az uton,

(Aq*) Indokolatlan volt, hogy szabad akarjak lenni.

(Bq) Szabad szerettem volna lenni mindig.

3. Az (1/b)-ben képviselt helyzetnek három tanulsága van.

3.1. Az egyik az, hogy az ellentétes szerkezet utótagja (*Szabad szerettem volna lenni mindig*) ekkor is 'konklúzió', vagyis előtagi szerepét és szintjét a sorrendi cserében is megtartja. Ennek az az oka, hogy a közvetlen ellentét nem az (Ap) és a (Bq) között, hanem az (Aq*) és a (Bq) között van:

(Aq*) Indokolatlan volt, hogy szabad akarjak lenni, de/mégis* (Bq) *Szabad szerettem volna lenni mindig.*

3.2. Az (1/b)-ben létrehozott sorrendi csere másik tanulsága, hogy az előtag egyedi 'kondíció'-ja (Ember vagyok.) akkor sem kaphatna megengedő szerepet, ha nyelvíleg ki-

fejeződnek. Ha ugyanis az előtag egyedi 'kondíció'-ja, azaz az (Ap) kötőszóval jelölt megengedő szerepben áll, akkor az utótag, vagyis a (Bp) nem lehet szintén megengedő:

(Ap) **Bár** örök kísérték végig az uton, (Bp) **pedig** szabad szerettem volna lenni mindig.

3.3. A jelentésszerkezet érvényesülését az előzőekben nem teljes szövegműben, hanem csak egy versszakban, vagyis egy szövegegész relatíve önálló részletében vizsgáltuk meg. Az ((Ap) de (Bq))-féle értelemszerkezetre épül Juhász Gyula: *Anna örök* (BÉKÉSI 1993. 104) és Utassy József: *Fohász* című költeménye. Ez utóbbiról VASS LÁSZLÓ készített – szemiotikai textológiai alapozott – részletes elemzést. (VASS 1996. 357–368)

4.6. Egy Ady-versszak szemantikai-pragmatikai megközelítése

Ady Endre: Séta bölcső-helyem körül

1. 'Szemantikai-pragmatikai'-n a szokásos megközelítést értem. Eszerint egy nyelvi megnyilatkozás folyamatosságát-összefüggőségét a benne érvényesülő pragmatikai, szemantikai és grammatikai szabályok (az ezekre vonatkozó tudások) adják. Hogy aztán ezen az *együttesen* belül miféle szerepben és arányban vesznek részt a folyamatosság létesítésében-fenntartásában, az különféle egyéb (konvencionális és aktuális, műfaji és egyéni stb.) tényezőktől függ. A szabatos, tárgyi leírásban – a mindenben részt vevő grammatikai szabályok mellett – nyilván a lexikai-szemantikai szabályok uralkodnak; a költői szövegekben – a ritmikai-retorikai stb. szabályokkal együtt – a pragmatikaiak. Az alábbiakban egy Ady-versszak szövegfolyamatosságának és -tagoltságának elemzésével ezt a kérdéskört szeretném szemléltetni; különösen a pragmatikaiit, vagyis a versszakban ábrázolt valóság részre vonatkozó implicit tudás hozzárendelési művelet sorát.

2. Egy versszak mint relatív jelentésmegész

*„Ez itt a falu, az én falum,
Innen jöttem és ide térek.
Mindszentnek hívják hasztalan,
Mert minden gonosz rajta-van,
S itt, jaj, átkos, fojtó az élet.”*
(Ady: Séta bölcső-helyem körül)

A versszak értelmezésének irányát a *Mert* kötőszó jelöli ki (azaz nyelvre vonatkozó ismeret): tudjuk, hogy a *mert* megokolást jelöl.

Ha – ezek szerint – a *minden gonosz rajta* van egy kauzális viszony megokoló tagja, akkor a *Mert* előtti rész az (előre vetett) okozat. Ez kézenfekvő következtetés. Nem ily egyértelmű azonban az, hogy mekkora terjedelmű az okozat. Az egész sor okozat-e (*Mindszentnek hívják hasztalan*), vagy ennek csak egy részlete (*hasztalan*)? Az első lehetőség mellett szólna a vesszőnek (mint tagmondathatárt jelölő írásjelnek a hiánya) (vagyis nyelvre vonatkozó tudás). Az utóbbi lehetőség mellett azonban erősebb érv szól: a verssort szemantikailag különmemű (heterogén) lexémák alkotják. A *Mindszentnek hívják* szegmentum 'tényállásleírás', a *hasztalan* lexikai elemben viszont a tényállásleíráshoz való viszony (vélemény, minősítés, értékelés) fejeződik ki, vagyis a *hasz-*

italan – PETŐFI S. JÁNOS terminus technicusával – egy ’szubvilágalkotó propozíció’-hoz kapcsolódó elem.

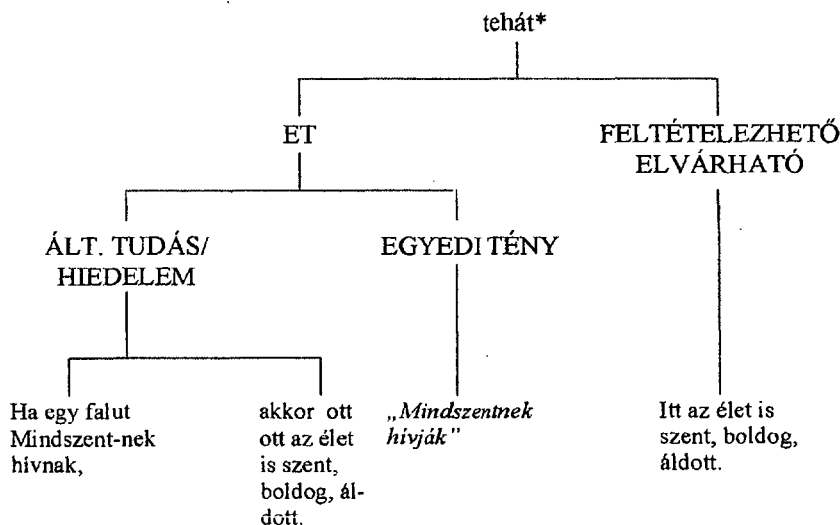
Két kijelentésre tagolódik tehát a verssor, s ha ez a megállapításunk helytálló, akkor rekonstruálnunk kell azt az ÁLTALÁNOS TUDÁSt (hiedelmet, meggyőződést stb.), amely indokolja a *hasztalan* kijelentés viszonyát ahhoz, ami egyrészt a *Mindszentnek hívják* kijelentésben nyelvi tudásként van jelen, továbbá amiből (valamint a tényálláshoz rendelhető ÁLTALÁNOS TUDÁSBól) elvárható, következethető.

Nem kell pontos település- és névadástörténeti szaktudás, vagyis annak ismerete, hogy *Mindszent* nevüket a „minden szentnek tiszteletére épült templomukról” nyerték a *Mindszent* nevű települések. A *szent* önmagában olyan pozitív érték (s ezt a *mind* még növeli is), amely természetesen idézi fel a konvencionális, mindennapi, általános TUDÁSt:

*Ha egy településnek értéksugalló neve van (pl. *Mindszentnek hívják*), akkor az e névben kifejeződő érték jótékonyan hat a település életére, vagyis ott boldog, áldott az élet).

A *Mindszentnek hívják* tényállásleíráshoz kb. ez (vagy ilyesféle) általános TUDÁS rendelhető, s belőlük – ugyancsak megközelítő céllal – az alábbi konklúzió vonható le ([I] ábra).

[I]

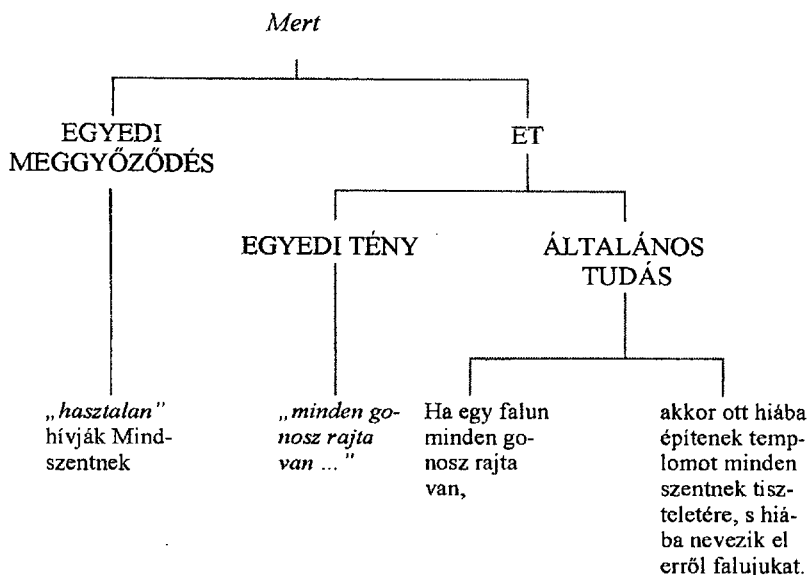

(Jelmagyarázat. A tehát* kötőszón lévő csillag a kötőszó implicit, ’nyelvi eszközzel nem jelölt’ voltát jelöli.)

A versszak megközelítő (*Mert* utáni) részében olyan lexikai elemek vannak, amelyek a *szent* (boldog, áldott) jelentéskörrel nyilvánvaló ellentétben állnak: a *gonosz*, a *jaj*, az *átkos*, a *fojtó* az előzőek antonimái. Ezeket ’tényállásleírás’-ként építi be a költő, s ezek főlé (mögé) ugyancsak rekonstruálható az az általános TUDÁS/MEGGYŐZŐDÉS, amely

a (tényállásleírással együtt) következtetés levonására ad lehetőséget. Ez ebben az esetben explicit: *hasztalan* (hívják Mindszentnek).

[II]

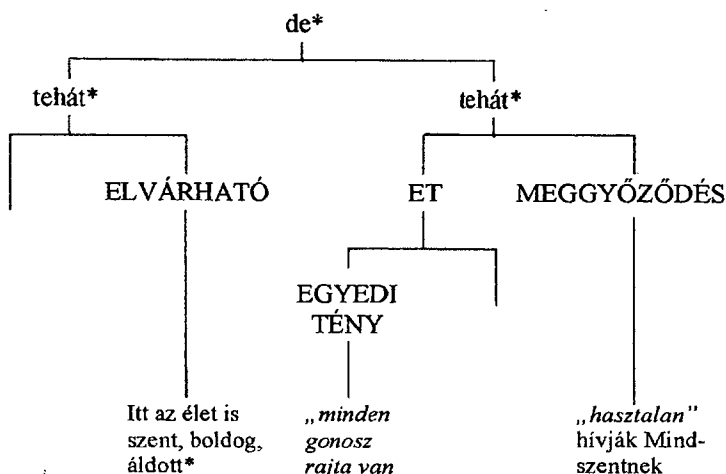
Az [I] és a [II] ábra összehasonlításából kiderül, hogy a jelentéségsz két oldalának azonos szintű komponensei hol töltenek be azonos, és hol ellentétes szerepet.

A két tényállásleírás egyaránt EGYEDI TÉNY, közöttük egyszerű konjunkció van: (TÉNY, hogy) „Mindszentnek hívják”, és (TÉNY, hogy) „minden gonosz rajta-van, (...) átkos, fojtó itt az élet).

Ellentétben itt a valóságra vonatkozó ÁLTALÁNOS TUDÁS más-más vonatkozása áll egymással. E kétféle nézőpont ellentétesége általánosítja és felerősíti a két tényállásleírásban lévő, egymással ellentétes lexikai-szemantikai komponenseket (*szent*, mégis *gonosz*), ezekből vonható le mind az előtag következtetése: (ELVÁRHATÓ, hogy) itt az élet is szent, boldog áldott legyen; mind pedig ezen elvárás explicit törlése: (MEGGYŐZŐDÉS), hogy „*hasztalan*” hívják Mindszentnek.

A valóság, valamint a név viszonyának fonákságát NÉMETH LÁSZLÓ sem hagyta megjegyzés nélkül: „Ha vannak fátumos faluk, Érmindszent fölött végzetszél füttyül. Nem, mert valóban végzetesebb más falvaknál, de mert Ady Endréhez ért, s ami hozzáér, különös, fekete értelmet nyer, ha mindjárt egy egyszerű szilágysági fészek is. Még a Mindszent név is paródia e falun, melyen minden átok rajta van.” (NÉMETH, 1970. 28)

Kötőszó nem jelöli ugyan az elvárás törlését, implicit módon azonban szerepel a de*; jelenléte az utótag sorrendi cseréjével markánsan megmutatkozik.

3. Az elmondottakból, de főként a három ábrából talán kitűnik, hogy egy élő szöveg vagy szövegrész (esetünkben egy versszak) jelentéségszének nem explikált komponenseit egy elvi jelentéségsz segít felidézni az olvasóban. Lehetséges persze, hogy ez a következtetés egyáltalán nem „tűnik ki” sem az ábrákból, sem az Ady-versszak itteni elemzéséből. Elegendő annak a feltevésnek a fennmaradására is, hogy érdemes törekvés egy aktuális értelmezés mögött elvi jelentésszerkezetet feltételezni.

4.7. Egy jelentésszerkezet szemantikai-pragmatikai és szintaktikai vonatkozásai

József Attila: [Ez éles, tiszta szürkület ...]

Ha az ellentétről inkább szerkezetként, mint viszonyként gondolkodunk, akkor a szerkezet szemantikai-pragmatikai természete magától értetődő tényként jelenik meg, vizsgálata ekkor jórészt grammatikán kívüli feladattá válik. Teljesen ekkor sem szorul ki azonban a grammatika az ellentétes szerkezet vizsgálatából, mert vele kapcsolatosan egy fontos kérdés megmarad. Ez arra vonatkozik, hogy az 'önállóság' milyen szintű tagjai közt szerepel az ellentét, vagyis viszonylag önálló (beépítetlen)-e a szerkezet, egy komplexebb alakulat része-e a szerkezet, illetőleg teljesen beépített (grammatikailag alárendelt) helyzetben kapott-e szerepet a vizsgált szerkezet (BÉKÉSI 1986. 179–200). Az alábbi (1) és (2) szegmentumok elemzésével ehhez a kérdéskörhöz szeretnék néhány gondolattal hozzájárulni.

1. Elméleti kérdések néha a lehetséges válaszukkal együtt merülnek fel, többnyire valószínűségi (a pusztán egyediségnél általánosabb értékű) vers- és prózarészletek kapcsán. Különösen az olyan esetek készítetnek elméleti magyarázat keresésére, amelyekben több hasonló vonás van, a lényegük mégsem azonos. Ilyen az alábbi két József Attila-részlet is. Az egyik egy kései, töredékben maradt verse a már nagyon beteg költőnek, amelynek első sorát szokás címnek tekinteni: „Ez éles, tiszta szürkület ...”. „Még jó, hogy vannak

jambusok és van mibe / beléfogóznom.” – írja itt a költő, s a valóságot írja, mert az olvasót is a jambikus lejtés (SZILÁGYI 1971. 317) vezeti végig a rímtelen sorok egymásutánján (SZIGETI 1988. 371; TÖRÖK 1988. 319–326, 419–426; SZABOLCSI 1988. 422–425). Azazhogy nem csupán a jambikus lejtés. A mondat szemantikai-pragmatikai, illetőleg szintaktikai összefüggései mélyén húzódozó ’jelentésszerkezet’ is szervezi a gondolatmenetet, méghozzá a mű látszólag legkomplikáltabb – az alábbiakban (1)-gyel jelölt – mondatában:

- (1) „... *Válaszolna erre ösztönöm,
de mint az eb, melyet gazdája megszidott
s kedvetlenül borong a rideg udvaron
s ha idegen jó, rávonít, de nem beszél,
olyan most ő.*”

Mielőtt az egésznek tekinthető töredéket elolvasnánk, az imént idézett részlet előtt tekintsük át – a (2)-vel jelölt négy sort is a [Szólj hát ...] kezdetű töredékből (1936):

- (2) „*Mint a motor, mely már begyulladt,
de nincsen utja és nem indulhat
olyan vagyok s ha bátrabb volnék,
értelmetlen szavakat szólnék.*”

Az (1)-ben és a (2)-ben feltűnően közös megoldás a hasonlító mondat szerkezet, valamint az ellentétes viszonyok jelölése a megszorító (elvárástörő) *de* kötőszóval. Ezek ismeretében olvassuk el az [Ez éles, tiszta szürkület...] kezdetű költeményt.

*Ez éles, tiszta szürkület való nekem.
A távolban tar ágak szerkezetei
tartják keccsel az üres levegőt.
A tárgy-egyén mind elválik a többitől,
magába mélyed és talán megsemmisül.
Ki tudja? Válaszolna erre ösztönöm,
de mint az eb, melyet gazdája megszidott
s kedvetlenül borong a rideg udvaron
s ha idegen jó, rávonít, de nem beszél,
olyan most ő. Mihez foghatnék nélküle?
Csak egy bizonyos itt – az, ami tévedés.
Még jó, hogy vannak jambusok és van mibe
beléfogóznom. – Járnai gyermek így tanul.
Hisz gyermek is csupán azért nem lehetek,
mert túlnyugós volnék, makacs és kétszínű,
talán mivelhogy minden ember épp ilyen
ravasz és csökönyös, ha az – hogy tudjam én?
Az egyik rámkacsint s azt mondja, szép fiu
s a másik: randa dög, megint nem dolgozol,
de hasadat azt félted! (Hát ne féltsem-e?)
Ez pénzt nyom a kezembe s így szól: Boldogulj,
megértelek, szenvedtem én is eleget*

*s amaz ellopja tőlem a szemetet is.
Ez ideránt, az odahúz, mind fogdos, vartyog, taszigál,
de észre egyikük sem veszi púpomat,
mit úgy hordok, mint örült anya magzatát,
amellyel némaságot szül – azt hiszi ő –
vagy ősi, tiszta úrt.^{1*}*

Az (1) számú mondatban két helyen is jelöl ellentétet a *de* kötőszó:

[I] „Válaszolna erre ösztönöm, de mint az eb (...), olyan most ő.”

[II] „... ha idegen jó, rávonít, de nem beszél.”

Ezek után nézzük meg közelebbről az [I] és a [II] részletet!

[I] „Válaszolna erre ösztönöm, de mint az eb (...), olyan most ő.”

1.1. Az ellentét szemantikai-pragmatikai szintje, valamint szintaktikai beépítettsége

1.1.1. Az ellentét szemantikai-pragmatikai szintje

Az [I] alatt kiemelt részlet az ((Aq) *de* (Bp)) típusú jelentésszerkezetre épül. Itt az (Aq) olyan előtagja az ellentétes viszonynak, amely egy – nyelvileg ki nem fejezett – érvelés konklúziója:

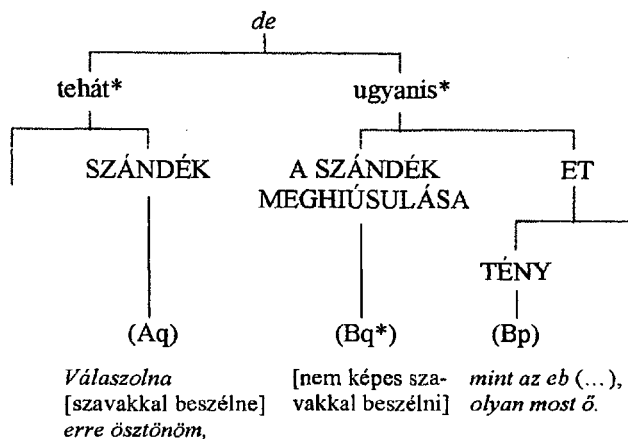
[tehát] – mint rendesen – még volna ösztönömben szándék/ vágy/késztetés, hogy szavakkal, beszéddel válaszoljon, de [hiába a mostani/ítteni szándék], jelenleg ez nem valósulhat meg: az ösztön nem képes szavakkal, beszéddel válaszolni, [ugyanis] „*mint az eb (...), olyan most ő*”.

* A vers az alábbi három sorral szakad meg (József Attila összes versei 2. 1928–1937. Kritikai Kiadás. Közzéteszi: Stoll Béla):
*Viselem púpomat
ödöngve én a hemzsegő körúton
és senki*

Mindezt az [I] ábra szemlélteti.

[I]

Válaszolna erre ösztönöm, de mint az eb (...), olyan most ő.

1.1.2. Az ellentét szintaktikai beépítettsége

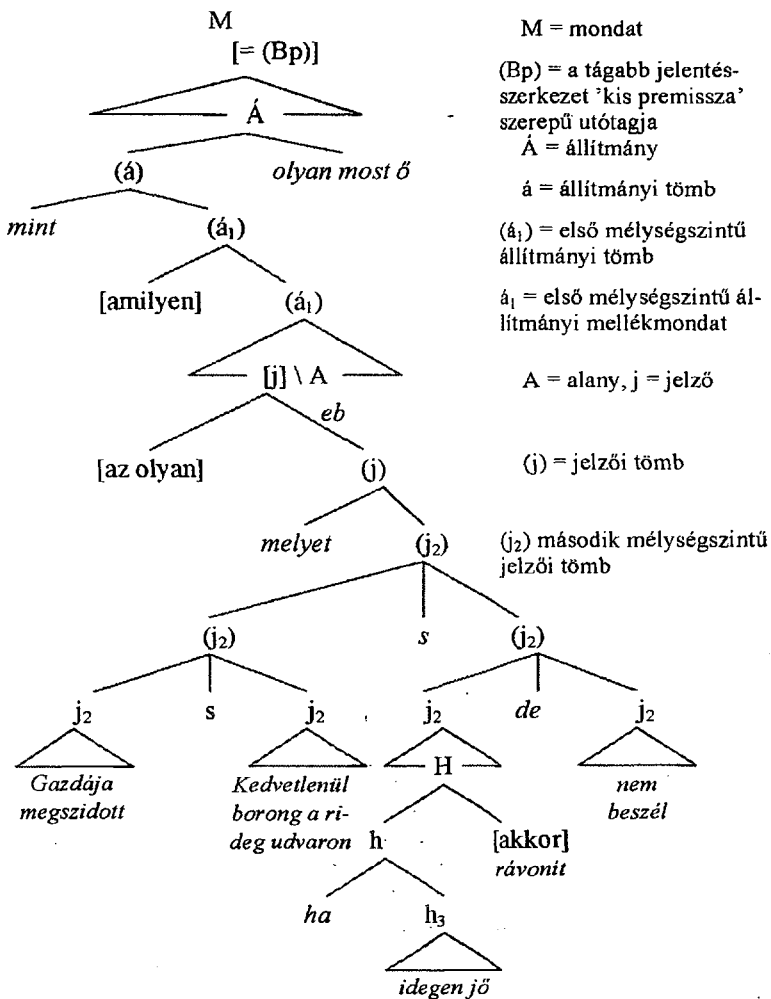
Szintaktikailag lehet beépítetlen az ellentétes viszony, vagyis úgy, ahogyan az [I] ágrajz mutatta („*Válaszolna erre ösztönöm, de mint az eb (...), olyan most ő.*”). Az (1) mondat [II]-vel jelölt részletéből azonban nem fejthető ki az [I]-ben rekonstruált értelem szerkezet. A [II]-ben ugyanis nem lehet feltételezni semmiféle elvárást: szándékot/vágyat/késztetést, amit majd a *de*-viszony utótagja törölhetne: („... *ha idegen jő, rávonít, de nem beszél*”).

Az *ebtől* ugyanis nem várható el, hogy *beszéljen*, így nincs mit törölni a *de* utótagjában: az *eb vonítani* tud, *beszélni* nem. A költő – miként az *eb* (itt és most, amikor ezt a költeményt írja) – másokkal legfeljebb ösztönviszonyt képes létesíteni; ahogy az *ebtől* sem, úgy tőle sem várható el/nem remélhető, hogy *beszél*.

A [II]-vel jelölt alábbi részlet nem a mondat egész értelemegészét építi közvetlenül, hanem egy második mélységszintű jelzői tagmondattömb belső komponenseként szerepel.

A *de* kötőszó által viszonyított két tényállásleírás itt (*rávonít, de nem beszél*) egyaránt az implicit TÉNY világalakító propozíció alá tartozik. Ezt szemlélteti a [II] séma.

[III] „... mint az eb (...), olyan most ő”
 „... ha idegen jő, rávonit, de nem beszél.” Vö. [I] : (Bp)

A [II] ágrajz összefüggéseit zárójelpárokmal lineárisan az alábbi módon lehet ábrázolni:

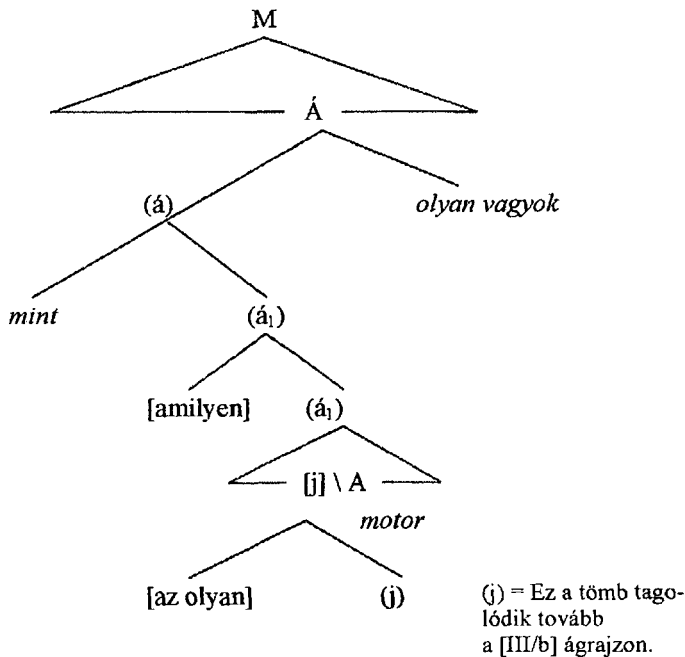
$mint (á_1 / (j_2 s j_2) s (ha h_3 \setminus (j_2 de j_2)) \setminus F$ (F = főmondat)

2. Az (I)-gyel jelölt mondat [I] és [II] alatt elemzett ellentétes viszonyainak a különbségében a szemantikai-pragmatikai, illetőleg a szintaktikai szintek különbségét láttuk. Alább a (2)-vel jelölt mondatban szereplő ellentét azért tanulságos, mert tagmondattömbök közt, vagyis szintaktikailag alászerkesztett helyzetben szerepel ugyan, miként a [II]-ben; mégis szemantikai-pragmatikai szerkezet konstituense.

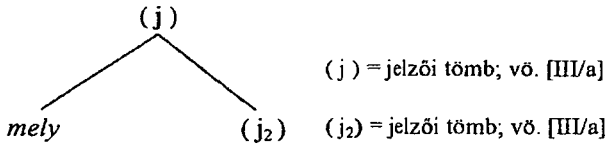
(2) „Mint a motor, mely már begyulladt,
de nincsen utja és nem indulhat
olyan vagyok s ha bátrabb volnék,
értelmetlen szavakat szólnék.”

Az egyszerűség kedvéért előre bocsáthatnánk, hogy a (2) mondat tömb- és tagmondat-viszonyai felszíni jegyeikben megegyeznek a [II] ágrajz felszíni jegyeivel. Mivel azonban itt épp a különbség kiemelése a célunk, a (2)-t ábrázoló [III] ágrajzot az alábbiakban két részre tagoljuk. A [III/a] a *mint ... olyan* szintaktikai alászerkesztést, a [III/b] az ellentétes viszonyra épülő szemantikai-pragmatikai értelemszerkezetet ábrázolja. (E két ágrajz egymáshoz is rendelhető.)

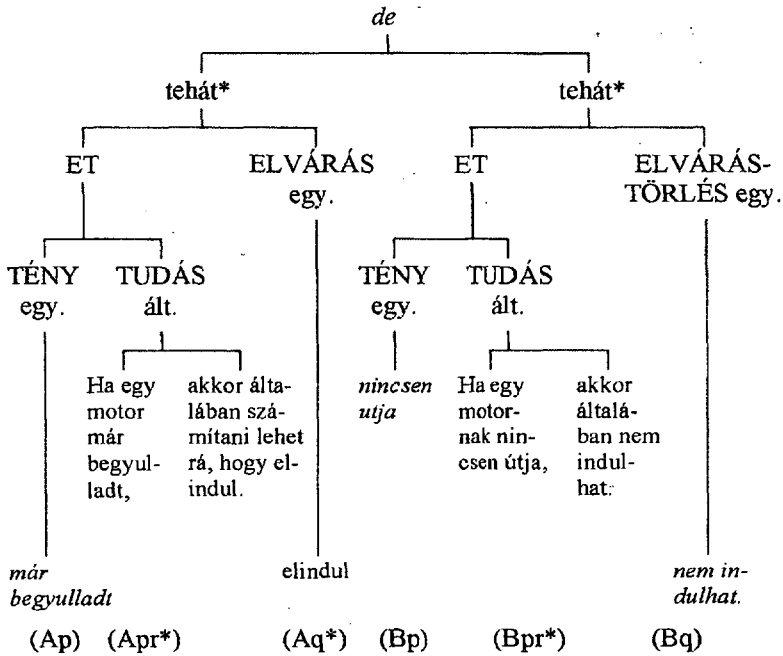
[III/a] „Mint a motor (...), olyan vagyok”

[III/b] „... mely már begyulladt, / de nincsen útja és nem indulhat”

[III/b]

3. Összegzés

Az ellentétes viszony vizsgálatában legalább két szempontot meg kell különböztetnünk egymástól. Az egyik az ellentét szemantikai-pragmatikai természetének kérdésköre. Ide az ellentét fajtái tartoznak: megszorító-megengedő, szembeállító, kizáró; továbbá e fajták alesetei, az például, hogy a megszorító ellentét elő- és utótagja kis premissza-e, avagy konklúzió:

((Ap) de (Bq))

((Ap) de (Bp))

((Aq) de (Bq))

((Aq) de (Bp)).

Az ellentét fajtái és alesetei elvileg nem függetlenek az általuk viszonyított tagok elemi vagy komplex voltától, vagyis pl. az ellentét szembeállító fajtája 'szembeállító' marad, akár tagmondatok, akár megnyilatkozások viszonyításaként szerepel.

A [III/b] ágrajz („... *mely már begyulladt, / de nincsen utja és nem indulhat*”) olyan esetét képviseli az elvárástörő ellentétnek, amely a szintaktikailag alászerkesztett (második mélységszintű jelzői tömbként alászerkesztett) helyzetében is megőrzi szemantikai-pragmatikai természetét.

Különbözik ettől a [II] ágrajz hasonló helyzetű (ugyancsak második mélységszintű jelzői tömbként alászerkesztett) *de*-viszonya („... *ha idegen jó, rávonít, de nem beszél*”). Az az *eb*, amely a költemény 'szövegvilágában' szerepel, megegyezik a 'valós világ' *eb*-ével, tehát ez az *eb* nem egy 'lehetséges világ' beszélő-éneklő *ebe*. Ez az *eb* így nem *beszél*, hanem *vonít*; az ellentét fajtája nem elvárástörő, hanem kizáró, ami akkor is kizáró maradna, ha kiemelnénk szintaktikailag alászerkesztett helyzetéből.